

Obsah

Klára Buzássyová: Úvodné slovo	5
--------------------------------------	---

I.

Jana Sejáková: Činné prídavia v predikatívnej pozícii	9
Emil Páleš: Počítačový model jazyka ako celku	15
Ľubomír Kralčák: Lexikálna intenzifikácia deja a vlastností	20
Iveta Mačeková: Vzťah jednotlivého a všeobecného v slovenskom fonologickom systéme	24
Juraj Rusnák: K interpretácii neutralizácie fonologického protikladu "sykavosť" - nesykavosť" v rečovej praxi	28
Ľudmila Valeková: Slovtvorne motivované slovo v rozprávkach Daniela Heviera	36
Emil Picha: Spracovanie terminologických pomenovaní vo všeobecnom výkladovom slovníku	40
Tatjana Grigorjanová: Lexikálnosémantická analýza sloviess vidiet' v slovenčine a видеть v ruštine (z kontextuálneho aspektu) ..	48
Oľga Orgoňová: Predpoklady sémantickej integrácie galicizmov v slovenčine	53
Ľuba Stojanova: K niektorým otázkam jazykovej dynamiky súčasnej spisovnej bulharčiny, češtiny a slovenčiny	57
Мария Осипова: К карпатской гидрографической терминологии: праславянская лексика	60
Ľubor Králik: Z problematiky slovensko-rumunských vzťahov	64

II.

Marianna Sedláková: K problematike vedomia spisovnej a nespisovnej jazykovej normy	71
Ľubica Dvornická: Jazyková situácia v Trnave	75
Miloš Smatana: Sociolingvistická anketa a jej využitie pri výskume súčasnej jazykovej situácie v konkrétnej nárečovej oblasti (na materiáli nárečia Rajeckej doliny)	77
Stanislava Kloferová: K nářeční nivelizaci	82
Vladimír Patráš: Normatívny aspekt hovorenej podoby slovenčiny v meste	85
Pavol Odaloš: Poznámka o jadre argotu odsúdených	90
Mária Šimková: Kondenzačné a nekondenzačné javy v hovorenej reči 94	
Jana Kesselová: K výstavbe dialógu detí	98
Vladimír Patráš - Pavol Odaloš: Jazyková mozaika futbalových majstrovstiev sveta 1990 v Taliansku	102

Vážené kolegyně a kolegovia, milí mladí priatelia!

Dovoľte, aby som Vás v mene výboru Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri Slovenskej akadémii vied čo najsrdečnejšie privítala na Kolokviu mladých jazykovedcov, ktoré naša spoločnosť zorganizovala spolu s Katedrou slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave Univerzite (a menovite starostlivosti docenta P. Žigu) patrí vďaka za to, že môžeme v tomto peknom prostredí Učebno-výchovného zariadenia UK v Modre-Piesku stráviť dva, verím, že nielen príjemné, ale aj užitočné dni.

Keď sme vo výbore SJS prijali rozhodnutie usporiadať toto podujatie, viedla nás myšlienka nadviazať nejakým spôsobom na pozitíva súťaží mladých pracovníkov základného výskumu, ktoré sa v minulých rokoch usporiadávali vo vedeckých ústavoch Slovenskej akadémie vied. V Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV mávali veľmi dobrý priebeh, stimulovali našich mladých kolegov – a to nielen tých, ktorí boli formálne zaradení do vedeckej výchovy – predkladať pred širšiu či užšiu vedeckú komunitu čiastkové výsledky svojho výskumného snaženia. Mladší adepti vedy tak získavali skúsenosti a schopnosť prezentovať svoju prácu a reagovať na oponentské pripomienky, prípadne aj na iné diskusné vystúpenia či otázky.

Na rozdiel od súťažného charakteru spomenutých podujatí cieľ nášho seminára je modifikovaný. Radi by sme ním vytvorili priestor na to, aby mladí pracovníci z jednotlivých vysokých škôl a z JÚŠ SAV nadviazali osobné kontakty, aby sa oboznámili s tým, na čom pracujú ich kolegovia, aby si konfrontovali svoje metodické postupy. Verím, že k užitočnosti seminára prispieje prítomnosť skúsenejších jazykovedcov, ktorí sú vašimi školiteľmi, ale aj iných záujemcov z jazykovednej obce.

Dovoľte mi pri otvorení nášho stretnutia vysloviť radosť nad tým, že zámer výboru SJS sa stretol s pozitívnym ohlasom a že medzi účastníkmi tohtoročného Kolokvia mladých jazykovedcov môžeme privítať okrem účastníkov z usporiadateľských inštitúcií zástupcov zo všetkých pobočiek SJS (z Nitry, Banskej Bystrice, Prešova) a že prišli medzi nás aj zástupcovia z Ústavu pro jazyk český ČSAV z Brna a z Ústavu slavistiky a balkanistiky Akadémie vied ZSSR z Moskvy.

Ešte raz Vás všetkých vítam a želám našmu kolokviu úspešný priebeh.

Modra – Piesok 21. X. 1991

PhDr. Klára Buzássyová, CSc.
predsedníčka SJS pri SAV

Činné prídavia v predikatívnej pozícii

Jana Sejáková

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

Činné prídavia plnia v komunikácii 2 funkcie: transpozičnú a nominačnú. Transpozičná funkcia súvisí s aktuálnym vetným členením. Pri porovnávaní atributívnej a predikatívnej pozície sa ukazuje, že atributívna pozícia je vzhľadom na predikatívnu pozíciu tematickejšia a naopak, predikatívna pozícia je vzhľadom na atributívnu pozíciu rematickejšia. Pomenovania príznakov (statických alebo dynamických) môžu byť podľa komunikačných potrieb hovoriacich buď v atributívnom (tematickom) alebo predikatívnom (rematickom) postavení. Slovný druh adjektív (pomenovania statických príznakov) má základné morfológické prostriedky pre atributívne (tematické) postavenie, slovný druh sloves (pomenovania dynamických príznakov) má zase základné morfológické prostriedky pre predikatívne (rematické) postavenie. Aby pomenovania statických príznakov mohli byť aj v predikatívnom (rematickom) postavení a naopak, aby pomenovania dynamických príznakov mohli byť aj v atributívnom (tematickom) postavení, sú vytvorené osobitné sekundárne morfológické prostriedky pre adjektíva "rematizátory", pre slovesá "tematizátory". Spôsob je typický rematizátor adjektív, činné prídavie je typický tematizátor sloves. Uvedené vzťahy znázorňuje nasledujúca tabuľka:

t e m a t i z a t o r		
	STATICKE PRÍZNAK	DYNAMICKÝ PRÍZNAK
tema - atribút	ADJ + N <i>červená strecha</i>	AKT PARTÍC + N <i>spevajúci chlapec</i>
réma - predikát	VF _{byt} + ADJ <i>strecha je červená</i>	VF <i>chlapec speva</i>

r e m a t i z a t o r

Byť tematizátorom je transpozičnou funkciou činných prídaví. Transpozičná funkcia sa teda uplatňuje v atributívnej pozícii. Ak sa činné prídavie vyskytuje v predikatívnom postavení samostatne pri sponě, nemôže ísť o jeho transpozičnú funkciu. Preto možnosť samostatného výskytu činného prídaví v predikatívnej pozícii je vhodným formálnym testom pre identifikáciu prídaví schopných plniť nominačnú funkciu (označovať statický príznak).

Trpné prídavia takúto možnosť formálneho testovania neposkytujú, keďže ich výskyt v predikatívnej pozícii môže signalizovať až 4 rôzne gramaticke významy pasívum (*žiak je chválený učiteľom*), rezultatívum (*dom je zbúraný*), konverzívum (*x je obsiahnutý v y - y obsahuje x*), slovesno-mennú predikáciu (*Peter je uzavretý - má uzavretú povahu*)

V rozbiehanom materiáli sme vyhľadali všetky prípady samostatného výskytu činných prídaví pri sponě. Zistili sme, že väčšinu tvoria činné prídavia sloves označujúce vyvolávanie psychofyzologických reakcií u živých bytostí, resp. pôsobenie na psychofyzologický stav živých bytostí: *alarmovať, dehonovať, demoralizovať, desiť, drásť, dusiť, fascinovať, gnávať, hypnotizovať, intovať, lákať, miasť, mobilizovať, motivovať, mučiť, narkotizovať, nabádať, ničť, občerstvovať, oblažovať, obodovať, obšťastňovať, očarovať, odpudzovať, odpúšťať, odrádzať, odstrašovať, odsudzovať, oduševňovať, odzbrojovať, ohlušovať, ohromovať, ohrovať, okúzľovať, omamovať, omračovať, oslabovať, oslepuť, osviežovať, oživoť, poburovať, podkušovať, podnecovať, podpichovať, pohoršovať, pokorovať, ponížovať, popudzovať, posilňovať, potešovať, povzbudzovať, povznášať, prekvapovať, provokovať, rozrušovať, rozohŕňovať, rozčuľovať, rozptyľovať, skľučovať, skrušovať, spaľovať, stiesňovať, strhávať, sužovať, škrtiť, šokovať, tŕsť, traumatizovať, tryzniť, ubíjať, udivovať, uchvaľovať, umárať, umŕtvovať, unavovať, upokojovať, urážať, uspať, utešovať, uniť, uzmiarovať, vzpružovať, vyčerpávať, vysilovať, zadúšať, zarážať, zavádzať, zavrhať, zdôstojňovať, drviť, zhadzovať, zľahčovať, znepokojovať, znevažovať, zneuctovať, zraňovať, zušľachťovať*

Pokúšali sme sa transformovať konštrukcie s VF na sponovo-prídavové konštrukcie, aby sme zistili, ktoré faktory umožňujú alebo znemožňujú samostatný výskyt činného prídaví pri sponě. Ukázalo sa, že východiskovú konštrukciu s VF možno bezprostredne transformovať na sponovo-prídavovú konštrukciu vtedy, keď

- 1 východisková konštrukcia má subjekt S a zároveň
- 2 predikátor východiskovej konštrukcie nemá formant "sa" a zároveň
- 3 predikátor východiskovej konštrukcie má sémú -zámernosť a zároveň
- 4 vo východiskovej konštrukcii nie je komplement K s významom dôsledku

Z toho vyplýva, že nemožno bezprostredne transformovať

1 bezsubjektívnu vetu

Zadúša ho → **Je zadúšajúci*,

2 vetu s formantom "sa"

Helena sa umára → **Helena je umárajúca sa*,

3 vetu s predikátorom bez sémy -zámernosť

Peter ponízuje Jana → **Peter je pre Jana ponížujúci*,

4 vetu s komplementom K s významom dôsledku

Tento stav mobilizuje k činnosti → **Tento stav je mobilizujúci k činnosti*

Transformácia konštrukcií s VF na sponovo-prídavové konštrukcie je možná v prvých 3 prípadoch prostredníctvom sprostredkujúcej konštrukcie, ak vo východiskovej konštrukcii existuje komplement K s významom prostriedku alebo príčiny

východisková konštrukcia	sprostredkujúca konštrukcia	výsledná konštrukcia
1. -S a) -K VF O Zadúša ho. b) K VF O Zadúša ho K(prič.) od dymu.	• S O VF Dym ho zadúša. K → S	• S VF_{byť} O Dym je pre neho -iaci zadúšajúci.
2. VF sa a) -K S VF Helena sa umára. b) K S VF Helena sa umára K(prič.) výčitkami.	• O VF Helenu umárajú S výčitky. O_{ref} → O S → O K → S	• O VF_{byť} Pre Helenu sú S -úci výčitky umárajúce.
3. VF + zámernosť a) -K S VF Peter ponižuje O Jana. b) K S VF Peter ponižuje O Jana ironický - K /prostr./ mi poznámkami.	• A Petrove ironické S O poznámky Jana VF ponižujú. S → A K → S	• A Petrove ironické S VF_{byť} poznámky sú pre O -úci Jana ponižujúce.

Prítomnosť subjektu S, neprítomnosť formantu "sa" a neprítomnosť komplementu K s významom dôsledku sa dajú ľahko identifikovať na základe formy Prítomnosť sémantického príznaku - zámernosť sa však identifikuje ťažšie. Na ťažkosti identifikácie zámernosti/nezámernosti upozorňujú viacerí jazykovedci pri skúmaní rôznych sémantických skupín. J. Kačala pri charakteristike súvzťažných dvojíc slovies *otvorí* (dvere) - *otvorí sa* spomína, že "funkciu slovotvorného formantu "sa" signalizovať nezámernosť, resp. spontánnosť dynamicky chápaného príznaku nemožno posudzovať priamočiaro, lebo táto funkcia formantu *sa* nie je jediná (formant *sa* je polyfunkčný) a niet tu ani zďaleka absolútnej súhry medzi obsahovou a výrazovou stránkou. Nezámerné, resp. spontánne deje sa totiž jednak vyjadrujú aj nezvratnými slovesami (take su napr. významy slovies vyjadrujúcich zmenu stavu *starnúť*, *blednúť*, *kysnúť* alebo významy neosobných slovies *mriholť*, *pršať*, *snežiť*), to značí, že netvorí vždy koreláciu so zámerne vykonávanými dejmi, a jednak nie všetky zvratné slovesá, resp. zvratne podoby nezvratných slovies vyjadrujú nezámerné, resp. spontánne deje." Hovorí síce, že "spoľahlivým signálom zámernosti, resp. nezámernosti alebo spontánnosti dyn. príznaku je významová náplň pomenovania v pozícii východiska, resp. pôvodcu slovesného deja: osoba je schopná vykonávať takýto dej cieľavedome, zámerne, príslušný dynamický príznak teda charakterizuje zámernosť, kým neosoba nemá takúto schopnosť, ona je aj v pozícii pôvodcu deja jeho objektom, pričom dynamicky chápaný príznak sa iba prezentuje tak, akoby jeho pôvodcom bola neosoba dynamicky príznak v tomto prípade charakterizuje nezámernosť, resp. spontánnosť," - na druhej strane však upozorňuje na také prípady, keď dynamicky chápaný príznak môže charakterizovať nezámernosť aj napriek tomu, že v pozícii pôvodcu deja je pomenovanie osoby (slovesá typu *zastreliť sa* pri ktorých môže ísť o zámerný dej (*Rozhodol sa, že sa zastreľí*), ale aj o mimovoľný, nezámerný dej (*Pri oprave pištole sa zastreľil*) - Kačala, 1980, s. 132-133. Podobne E. Tibenská pri porovnávaní sémym mimovoľnosti a sémym nezámernosti ako dvoch špecifikácií sémym neaktívnosti uvádza, že séma nezámernosti vyplýva až zo vzťahov k významom iných slov vo vete a k významu vety ako celku, ba niekedy vyplýva až z poznania označovanej skutočnosti (Tibenska, 1989, s. 323).

Keďže sme chceli zistiť, aké vlastnosti musí mať slovesná lexéma, aby jej činné prídavné mohlo plniť nominačnú funkciu, všimli sme si, ako sa mení séma zámernosti/nezámernosti v závislosti od kontextu. Do úvahy sme brali vety s jedným predikátorom. Ako relevantný kontext sa ukázalo lexikálne obsadenie subjektu a komplementu. Pre subjekt je relevantné rozlíšenie životnosti a neživotnosti, pre komplement K, ktorým je príslovkové určenie prostriedku, je relevantné rozlíšenie činnosti a vlastnosti. Takto sme získali 4 skupiny slovies, ktoré sa navzájom odlišujú rozličnou konfiguráciou závislosti sémantického príznaku zámernosti/nezámernosti od kontextu.

		1.	2.
S -anim	K O	- zámernost' <i>Hudba povznáša. Radosť zadúša.</i>	- zámernost' <i>Dobrota odzbrojuje. Odvar z makovic oma- muje.</i>
	K čin.	*	*
	K vl.	- zámernost' <i>Neskorá jeseň skľučuje svojou sychravosťou. Seno zadúša svojou vô- ňou.</i>	- zámernost' <i>Slnko oslepuje svojou žiarou. Klíma v Arménsku prekvapuje svojou rôznorodosťou.</i>
S +anim.	K O	*	- zámernost' <i>Peter každého ohuruje.</i>
	K čin.	*	- zámernost' <i>Peter ohuruje každého svojím vystupovaním.</i>
	K vl.	*	<i>Peter ohuruje každého svojím zjavom.</i>

		3.	4.
S -anim.	K O	- zámernost' <i>Závislosť na alkohole po- nižuje.</i>	- zámernost' <i>Servilnosť odpudzuje.</i>
	K čin.	*	*
	K vl.	- zámernost'	- zámernost' <i>Smetisko odpudzuje svo- jím zápachom. More fascinuje svojou nedozernosťou.</i>
S +anim.	K O	+ zámernost' <i>Jano každého ponižuje.</i>	- zámernost' <i>Zuza každého fascinuje. Ivan každého odpudzuje.</i>
	K čin.	+ zámernost' <i>Jano každého ponižuje ironickými poznámkami.</i>	- zámernost' <i>Zuza každého fascinuje svojím vystupovaním. Ivan každého odpudzuje svojimi rečami.</i>
	K vl.	*	- zámernost' <i>Zuza každého fascinuje svojím zjavom. Ivan každého odpudzuje svojou povahou.</i>

Podmienky pre vstup do konštrukcie so sponou spĺňajú prídavia slovesných lexém bez formantu "sa", a to všetkých štyroch skupín prídav, ak subjekt S je -anim, a 2 a 4 skupiny, ak subjekt S je +anim. Napriek tomu nie všetky prídavia, ktoré spĺňajú uvedené podmienky, môžu vstupovať do konštrukcie so sponou, pretože toto miesto je obsadené konkurujúcimi deverbatívnymi adjektívami: *x je lákajúci - x je lakavý, *x je desiaci - x je desivý a pod. "Boj o miesto" pri sponu má v jednotlivých prípadoch rozličný výsledok. Rozlišujeme preto 3 možnosti: a/ "boj vyhráva" činné prídavie: *ovocná šťava je občerstvujúca* - **ovocná šťava je občerstvivá*, b/ "boj je vyrovnaný, niet víťaza ani porazeného" *cesta je unavujúca* - *cesta je únavná*, c/ "boj vyhrávajú" deverbatívne adjektíva: *obraz je desivý* - **obraz je desiaci*. V konečnom dôsledku činné prídavia môžu vstupovať do konštrukcie so sponou, ak okrem uvedených 3 podmienok patria do skupiny a/ alebo b/ Zoznam všetkých 4 skupín slovesných lexém s 3 podskupinami: a) -aci/-úci, b) -aci/-úci/-ivý/-avy/-ný/-ačný, c) -ivý/-avý/-ný/-ačný v každej skupine uvádzame v nasledujúcich tabuľkách:

1 S - anim → VF - zámernosť, S + anim → VF	
a)	<i>občerstvovať, osviežovať, povznášať, skľučovať, skrušovať, spaľovať, stiesňovať, zarážať</i>
b)	<i>umárat (-uci/-avý), zadúšať (-úci/-avý)</i>
c)	0

2 S - anim → VF - zámernosť, S + anim, K O alebo čin → VF zámernosť, S + anim K vl → VF - zámernosť	
a)	<i>dehonestovať, demoralizovať, urtovať, miasť, mobilizovať, motivovať, oblažovať, obodrovať, obšľastiňovať, odzbrojovať, ohurovať, okúzľovať, omäčovať, oslabovať, oslepovať, ožvovať, poburovať, pokorovať, popudzovať, posilňovať, prekvapovať, povzbudzovať, rozrušovať, rozhŕňovať, rozčuľovať, rozptyľovať, strhávať, sužovať, šokovať, traumatizovať, udrivovať, umrťovať, upokojuvať, uspať, vzpružovať, vzrušovať, vyčerpávať, zdôstojňovať, znepokojovať, zničiť</i>
b)	<i>drasť (-úci/-avý), omamovať (-uci/-ný), ubíjať (-úci/-avý), unavovať (-uci/-ný)</i>
c)	<i>dušit (-ivý), gniavut (-ivý), lakať (-avý), mučiť (-ivý), podnecovať (-ny), trýznit (-ivý), ničiť (-ivý)</i>

3 S - anim → VF - zámernosť, S + anim → VF zámernosť	
a)	<i>alarmovať, hypnotizovať, narkotizovať, nabadať, odpušťať, odradzať, odsudzovať, podkušovať, ponižovať, povzbudzovať, provokovať, utešovať, utišovať, uzmierovať, zavádzať, zavrňovať, zľahčovať, znevažovať, zneucťovať</i>
b)	<i>potešovať (-uci/-ivý), urážať (-uci/-ivý), zhadzovať (-uci/-ačný)</i>
c)	<i>podpichovať (-ačný), tíšit (-ivý)</i>

4 S - anim → VF - zámernosť, S + anim → VF - zámernosť	
a)	<i>fascinovať, očarovať, odpudzovať, odstrašovať, ohromovať</i>
b)	<i>pohoršovať (-uci/-ivý)</i>
c)	<i>desť (-ivý), uchvacovať (-ný)</i>

Literatura

- DANEŠ, F - HLAVSA, Z a kol. Větné vzorce v češtině. Praha, Academia 1981. 270 s.
 KAČALA, J. Zámernosť a nezámernosť ako komponenty sémantiky slovesa. Jazykovedný časopis, 31, 1980, č. 2, s. 131-139.
 TIBENSKÁ, E. Sémantika subjektu vo vzťahu k sémantike vety. Kandidátska dizertácia. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1989. 218 s.
 TIBENSKÁ, E. Sema mimovoľnosti vo významoch slovesných lexém označujúcich psychofyzické deje a stavy. Slovenská reč, 54, 1989, č. 6, s. 321-334.

Počítačový model jazyka ako celku

Emil Páleš

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

1. Úvod

SAPFO (Sense Apprehending Frame Operator) je experimentálny program na porozumenie prirodzeného jazyka počítačom, v súčasnosti vyvíjaný v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV v koordinácii s Katedrou umelej inteligencie Univerzity Komenského. SAPFO pracuje v dvoch modoch:

1. Parafrázovanie slovenských viet/fraz.
2. Návrat informácie z korpusu textov odpovedaním na otázky.

Poslaním systému je experiment s fungovaním jazyka ako celku. Program zahŕňa model morfológie, derivatológie, syntaxe, sémantiky a pragmatiky jazyka. Chod programu umožňuje pozorovať a študovať prácu týchto jazykových podsystémov v ich interakcii.

Tri vedné disciplíny sú zainteresované na experimente tohto druhu, ktorý

1. je základným zdrojom skúseností pre budovanie systémov s prirodzenojazykovým komponentom v umelej inteligencii,
2. poukazuje na nedokonalosti a novo inšpiruje klasickú lingvistiku,
3. slúži ako model spracovávaní symbolov ľudskou myslou v psychológii.

2. Unifikačná gramatika a kolokačné funkcie

Kostrou systému je tzv. unifikačná gramatika. Gramatika zahŕňa veľkú časť vetných, nominalizačných a derivatologických vzorcov a zároveň nesie syntaktickú informáciu o gramatických zhodách, vzdialených závislostiach vetných členov apod. Pracuje v koordinácii s piatimi synsémantickými kolokačnými funkciami, a to

- VAL (valencia slovesa vzhľadom na aktanty)
- LVAL (ľavostranná spájatelnosť substantív)
- RVAL (pravostranná spájatelnosť substantív)
- CVAL (vnútorná spájatelnosť kompozít)
- DVAL (vnútorná spájatelnosť derivátov)

Kolokačná funkcia definuje spájatelnosť lexikálnych jednotiek a zároveň umožňuje algoritmicky prechod od formy k významu a naopak. Príklady (zjednodušené)

- VAL (pohyb sloveso, 0, nominatív, životné) = AGENS Jano^{AGS} cestuje
- VAL (pohyb sloveso, do, genitív, miesto) = DESTINATIV ísť do mesta^{DES}
- VAL (pohyb sloveso, 0, inštrumentál, inštrument) = INŠTRUMENT ísť autom^{INS}
- LVAL (vzt. adj., -ický, miesto, subst., hnuteln) = ORIGINATÍV indický^{ORI} kráľ
- LVAL (vzt. adj., -ný, lokálum, subst., nehnuteľn) = LOKATIV južná^{LOK} veža
- RVAL (subst., konkr., z, genitív, subst., materiálum) = MATERIAL vec zo zlata^{MAT}
- RVAL (subst., dej, z, genitív, subst., abstr) = KAUZATÍV dar z lásky^{KAZ}
- CVAL (subst., inštr., sloveso, ec, osoba) = INŠTRUMENT, AGENS delo^{INS} strelec^{AGS}
- DVAL (subst., mat., sloveso, 0, miesto) = OBJEKT, LOKATÍV pivo^{OBJ} varo^{LOK}

Použitím kolokačných funkcií v oboch smeroch umožňuje unifikačná gramatika SAPFO analyzovať aj generovať reťazce prirodzeného jazyka. Systém je tiež schopný riešiť mnohé prípady polysémie, syntaktických mnohoznačností apod.

3. Parafrázovač viet

Základom pre vybudovanie parafrázovača bol psychologický experiment s prerozprávaním príbehov pokusnými osobami. Počas experimentu sme

* synsémantický – skr. syntakticko-sémantický

Synsémantická funkcia definuje spájatelnosť foriem (gramatém) a významov (sémantém). Synsémantická transformácia manipuluje vždy význam spoločne s formou.

študovali a izolovali 40 základných typov parafrázovacích prostriedkov (synsémantických transformácií) rozdelených do piatich skupín. Napríklad

Perspektivizačné

Konverzia Ján kúpil od Petra auto → Peter predal Jánovi auto.

Kondenzačné

Ľavá nominalizácia	Ján prišiel →	Jánov príchod
Pravá nominalizácia	Ján prišiel →	Príchod Jána
Kompozícia	písať o ceste →	cestopis
Derivácia	osoba, ktorá sa túla →	tulák

Syntaktické

Tranzitivizácia	Anna spieva	Anna tancuje → Anna tancuje spievajúc
Koordinácia	Anna spieva	Anna tancuje → Anna tancuje a spieva
Participalizácia	Anna spieva	Anna tancuje → Spievajúca Anna tancuje

Lexikálo-sémantické

Synonymizácia	priehľadný	→	priezračný
Magnonymizácia	biely	→	snehobiely
Deminutivizácia	kníha	→	knížka → knížočka
Abstrakcia	ruža	→	kvet
Prechýľovanie	drak	→	dračica

Ďalšie

Metonymická elipsa Čítam knihu od Dickensa → Čítam Dickensa

Ku každej transformácii je priradený zoznam sémantických príznakov, ktoré sa použitím tejto transformácie vo význame frázy objavujú alebo neutralizujú. Napríklad

tranzitivizácia	[+ súčasnosť]
magnonymizácia	[+ miera]
prechýľovanie	[– mužský rod, + ženský rod]

Unifikačná gramatika SAPFO umožňuje vykonávať tieto transformácie, a tak tvoriť parafrázy.

červený drak

drak je červený	^
červený drak	^Nol
červená dračica	^FemNol
ohnivočervený drak	^MagNol
dračica červená ako oheň	^KomFemNor
drak s červeňou	^Nor
červeň draka	^Nom
farebné zvierá	^Abs ²

Všimnite si, že synsémantické transformácie menia tak význam ako aj formu. Podľa nášho názoru dve konštrukcie sú naozaj synonymné vtedy a len vtedy, ak sú totožné. Preto náš prístup je založený nie na štúdiu synonymných (Sgall a kol., 1986), ale skôr nesynonymných vzťahov v jazyku. Skúsenosť s ozajstnými komunikačnými situáciami ukazuje, že komunikujúci často používajú nesynonymné výrazy v úlohe synonymných vďaka tzv. neutralizácii sémantických dištinkcií v kontexte (Apresian, 1974). Tak napríklad slovo 'učiteľka' sa často očakáva ako odpoveď na otázku o 'učiteľovi' (aj keď nejde o synonymá) apod.

4. Návrat informácie z korpusu textov

Formulujeme problém návratu informácie v prirodzenom jazyku (Information retrieval in natural language) takto: Máme rozsiahly korpus textov **D** a otázku používateľa **Q**. Úlohou systému je vypísať z **D** tie vety, ktoré kandidujú byť relevantnou odpoveďou na otázku **Q**.

Schopnosť tvoriť parafrázy pomáha k čiastočnému riešeniu tohto problému. V zmysle úvah uvedených vyššie, definujeme za 'parafrázu' vety **S** ľubovoľnú vetu **S'**, ktorá vznikla z **S** aplikáciou postupnosti synsémantických transformácií pod kontrolou unifikačnej gramatiky

$$S' = T_1 T_2 \dots T_n S$$

Teda systém parafráz frázy **S** pozostáva nie len zo synonymných fráz, ale aj všetkých takých, ktorých význam má s významom pôvodnej frázy spoločný prienik alebo iný preddefinovaný vzťah. Ak sa podarí nájsť k otázke **Q** takú postupnosť transformácií $T_1, T_2, \dots, T_n$, že $T_1 T_2 \dots T_n Q = S$ a $S \in D$, pokladáme **S** za kandidáta na relevantnú odpoveď ku **Q** a vypíšeme **S** na výstup ako jednu z možných odpovedí. Postupnosť $T_1 T_2 \dots T_n$ tvorí 'sémantický most' medzi **Q** a **S**, t.j. definuje významový vzťah medzi **S** a **D** rozložený analyticky do jednoduchých posunov významu a formy 'sémantický rozdiel' medzi **S** a **Q** je daný sumou sémantických diferencií (príznakov) asociovaných s transformáciami, ktoré sme použili.

5. Príklad

Predpokladajme, že korpus **D** obsahuje (okrem iného) vetu

Pavol vedel o Petrovom predaji diamantu Janovi

a otázka znie

Nakupoval Jano cenné veci?

Použitím synsémantických transformácií pretransformujeme **Q** a **S** na tzv. kanonické tvary Q' , S' . Tieto sú potom unikovateľné pomocou jednoduchého testu na prienik

Pavol vedel o Petrovom predaji diamantu Janovi	/Nol ⁻¹ Nor ⁻²
Pavol vedel, že Peter predal diamant Janovi	/Kon ⁻¹
Pavol vedel, že Jano kupil diamant od Petra	/Abs
Pavol vedel, že Jano kúpil drahokam od Petra	/Kdz ¹
Pavol vedel, že Jano kúpil drahý kameň od Petra	- S'

Nakupoval Jano cenné veci ?	/Que ¹
Jano nakupoval cenné veci	/Reo ⁻¹
Jano kupoval cenné veci	/Asp
Jano kúpil cenné veci	/Der
Jano kupil cennosti	/Plu ⁻¹
Jano kúpil cennosť	/Syn
Jano kúpil drahokam	/Kdz ¹
Jano kúpil drahý kameň	= Q'

Vidíme, že Q' a S' unifikujú, postupnosť $\text{NolNor}^2\text{KonAbs}^1\text{SynPlu}^1\text{DerAspReo}^1$ tvorí sémantický most medzi **Q** a **S** a teda **S** je relevantnou odpoveďou na otázku **Q**.

Literatura

- ANICK, P. - PUSTEJOVSKY, J. An Application of Lexical Semantics to Knowledge Acquisition from Corpora. COLING '90.
- APRESIAN, J. D. Lexical Semantics. Synonymical Means of Language. Moscow, Nauka 1974. 368 p.
- PÁLEŠ, E. Co-operation of Syntax and Semantics in Flexible Languages. Journal of Experimental & Theoretical Artificial Intelligence, 2, 1990, No. 1, pp. 1-24.
- PUSTEJOVSKY, J. The Generative Lexicon. Computational Linguistics, 17, 1991, No. 4.
- SGALL, P. - HAJIČOVÁ, E. - PANEVOVA, J. The Meaning of the Sentence. Praha, Academia 1986.

Lexikálna intenzifikácia deja a vlastnosti

Lubomír Kralčák

Pedagogická fakulta, Nitra

Intenzita (intenzitná veličina) je filozofická kategória, ktorá súvisí so všeobecným vzťahom medzi kvalitou a kvantitou. Pojem intenzita ako lingvistický termín nie je špecificky vymedzený, preto sa v úvode najskôr pokúsime načrtnúť niektoré teoretické východiská súvisiace s týmto základným termínom nášho príspevku.

Intenzita má nesporné kvantitatívnu povahu. Všeobecnú otázku kvantity zásadne riešil Hegel (1985, s. 206–250). Kvantite priznáva vlastnosť kontinuity i diskretnosti a zároveň rozlišuje intenzívne a extenzívne kvantum. Rozdiel medzi nimi vidí v tom, že v extenzívnom kvante je hranica obmedzením mnohosti, kým intenzívne kvantum ako stupeň má početnú určenosť mimo seba. Stupeň je podľa neho určená veličina, ktorá však nie je množstvom, ale iba viacerošťou. Kontinuálnu veličinu chápe ako postupujúcu kvantitu bez ohľadu na hranice, na rozdiel od diskretnej veličiny, ktorá je od hraníc závislá. Napokon rozlišuje aj určitú (presne vyčísliteľnú) kvantitu a neurčitú kvantitu. Z Heglovho ponímania kvantity vychádza aj V. Z. Panfilov (porov Formánková, 1978, s. 15–16). Rozoznáva mnohostnú a intenzitnú kvantitu, diskretné a nediskretné množstvo, pričom s pojmom nediskretného množstva spája predovšetkým stupeň intenzity príznaku, diskretné množstvo je podľa neho určované pomocou počtu. M. Formánková (1978, s. 28–39) nadväzuje na uvedených autorov. Rozlišuje tzv. subkategórie kvantity, ktorých existencia súvisí s tým, čo je kvantifikované. Preberá tak vlastne delenie kvantity od Baudouina de Courtenay na kvantitu trvaciú, mnohostnú, rozsahovú a intenzitnú.

Na základe uvedeného stručného prehľadu poznatkov o kvantite možno intenzitu charakterizovať ako kategóriu (subkategóriu), ktorá je nezávislá od časového či priestorového ponímania mnohosti a ktorá sa bežne nevyjadruje číselným počtom. Intenzita je kontinuitne, nešpecifické množstvo kvality príznaku, ktorého miera je vyjadrená nejakým stupňom. Kontinuálnym charakterom sa intenzita najvýraznejšie odlišuje od ostatných subkategórií kvantity, napr. *dĺho premýšľať* (trvacia kvantita), *často premýšľať* (mnohostná kvantita), *veľa premýšľať* (rozsahová kvantita), *tuho premýšľať* (intenzita). S pojmom kvantity je tiež úzko spätý pojem miery. Niekedy sa pojmy miera a intenzita stotožňujú. Mieru pokladáme za širší pojem, pretože sa ním označuje kvantita javov všeobecne.

Z formálneho hľadiska sa miera intenzity vyjadruje trojakým spôsobom: lexikálne, afixálne a vlastným lexikálnym významom. Vlastné lexikálne vyjadrovanie intenzity sa realizuje v rámci vzťahov antonymie a intenzitnej synonymie, napr. *studený, vlažný, teplý, horúci, vriaci, žeravý* (porov Branická, 1986, s. 65–70). K afixácii ako spôsobu intenzifikácie možno zaradiť pri adjektívach ich stupňovanie, ďalej tvorenie deminutív a augmen-

tatív (porov napr. Hayeková, 1971), ako aj ostatné prefixálne a sufixálne slovotvorné postupy, napr. *prastarý, kyselkavý* (porov Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 205–206). Pri slovesách ide o spôsoby slovesného deja, napr. *nabehať sa, utrápiť sa* (porov Sečaninová, 1980, s. 114–122). Pod lexikálnym vyjadrovaním miery intenzity chápeme označenie intenzity príznaku lexikálne samostatným kvantifikátorom, napr. *veľmi pekný, silno siláčiť*.

Cieľom nášho príspevku je načrtnúť princíp lexikálneho spôsobu intenzifikácie príznaku, ako aj základnú sústavu a klasifikáciu prostriedkov jej vyjadrovania. Táto sústava i samotný princíp súvisia s problémom škálovania. Jednotliví bádatelia nie sú jednotní v názoroch na vyčlenenie stupňov intenzitnej škály. V našej jazykovede sa zaoberal otázkou klasifikácie časti kvantifikátorov J. Šikra (1991, s. 98–104) v syntetickej práci o sémantike slovenských prísloviek. V rámci lexikálno-sémantického poľa miery rozlišuje šesť významových skupín prísloviek, a to na základe týchto identifikačných sém: *séma normy* (*patrne, dost'*), *malej miery* (*minimálne, znateľne*), *strednej miery* (*spola, stredne*), *"väčšej" miery* (*zväčša*), *veľkej miery* (*náramne, tuho*), *maximálnej miery* (*absolútne, krajne*). Kvantitu pritom chápe ako veličinu nerozčlenenú na subkategóriu intenzitnú (kontinuálnu) a ostatné subkategórie (diskontinuálne). H. Běličová-Křížková (porov Formánková, c. d., s. 26) rozlišuje pri kvantifikácii adjektív šesť stupňov vyjadreného príznaku, a to stupeň veľký, neobvyklý, úplný, neúplný, dostatočný, nedostatočný. Z tejto klasifikácie vychádza M. Formánková (c. d., s. 67–68), no redukuje počet stupňov, pričom pokladá za dostačujúce diferencovanie prostriedkov kvantifikácie na kvantifikátory s mierou príznaku veľkou (*veľmi, nesmieme*), malou (*málo, neveľa*), úplnou (*celkom, absolútne*), neúplnou (*takmer, skoro*). Širšie poníma intenzifikáciu R. Quirk (1972, s. 439–459). Pri slovesách vyčleňuje tri základné skupiny intenzifikátorov: zvyšujúce, znižujúce a zdôrazňujúce účinko deja. Zvyšujúce intenzifikátory ďalej člení na intenzifikátory, ktoré vyjadrujú najvyššiu mieru (*extrémne, krajne*) a vysokú mieru (*hlboko, hrozne*), v rámci znižujúcich intenzifikátorov rozlišuje výrazy označujúce najnižšiu mieru (ide vlastne o záporné intenzifikátory, napr. *sotva, vôbec*), nízku mieru (*trochu, jemne*) a mierne zníženú (*celkom, dost'*) a zaraďuje sem aj výrazy označujúce približný dej (*skoro, takmer*).

Pri načrtnutí sústavy lexikálne samostatných intenzifikátorov (intenzitných kvantifikátorov) vychádzame zo základnej opozície vysoký x nízky, ktorá sa realizuje na osi: maximálna miera – minimálna miera. V tejto škále predpokladáme existenciu strednej, indiferentnej zóny, predstavujúcej neodstupňovanú strednú hodnotu, ktorá nedisponuje samostatnými prvkami. Uvedenú hodnotu, resp. mieru vyjadruje teda význam samého neintenzifikovaného príznaku (adjektívum, sloveso) a pokladáme ju za východiskový bod intenzifikácie. Podľa našich výskumov, ktoré sme robili na umeleckých textoch slovenskej prózy, prostriedky intenzifikácie príznaku sa diferencujú na dve základné skupiny s protichodným významom. Do 1. skupiny sa zaraďujú výrazy, ktoré majú vlastnosť zvyšovať intenzitu príznaku, 2. skupinu tvoria výrazy s opačnou vlastnosťou, t. j. znižujú intenzitu príznaku. V zmysle

takéhoto protipólného chápania intenzifikácie používame v prvom prípade termín koroborácia (zosilnenie) príznaku, v druhom prípade termín atenuácia (zoslabenie) príznaku. V rámci koroborácie sa zreteľne vyčleňujú 3 skupiny intenzifikátorov, ktoré majú schopnosť vyjadrovať 1 najväčšiu mieru, 2 veľkú mieru, 3 väčšiu mieru príznaku. Oproti tejto diferenciácii sa symetricky vyčleňujú atenuačné intenzifikátory so schopnosťou vyjadrovať 1 menšiu mieru, 2 malú mieru, 3 najmenšiu mieru príznaku. Ide teda o symetrickú intenzitnú škálu s relatívne pevnými bodmi označujúcimi stupeň (mieru) intenzity deja alebo vlastnosti. Možno povedať, že intenzifikátory plnia v jazyku funkcie podľa prítomnosti jednotlivých sémantických príznakov miery. Tieto funkcie sa v grafickom ponímaní sústreďujú v bodoch intenzitnej škály, ktorá má takúto podobu:

KOROBORÁCIA	– maximalizátory (najväčšia miera)
	– magnifikátory (veľká miera)
	– majorizátory (väčšia miera)
ATENUÁCIA	– minorizátory (menšia miera)
	– parvifikátory (malá miera)
	– minimalizátory (najmenšia miera)

Funkciu maximalizátorov plnia pri slovesách i adjektívach predovšetkým prvotné príslovky miery, a to vlastnostné i okolnostné, napr. *absolútne, dočista, dokonale, krajne, maximálne, naskrze, načisto, nadovšetko, totálne, úplne, vrcholne (načisto oslepiť, totálne sa znemožniť, maximálne spoľahlivý, vrcholne nevkusný)*. Druhotne vyjadrujú najväčšiu mieru intenzity príslovky, ktorých primárnou funkciou je označovať spôsob deja, napr. *ohlušujúco, omručujúco, oslepujúco, smrteľne, zadušajúco*. Sem možno zaradiť aj superlatív, ktorý vyjadruje maximálnu mieru intenzity nielen relatívne, ale aj absolútne (bez explicitne vyjadreného porovnávacieho pozadia), napr. *Doteraz sa najjasnejšie pamätá na všetko, čo tam videl*.

Funkciu magnifikátorov majú jednak prvotné príslovky miery, napr. *intenzívne, mimoriadne, nadmieru, náramne, nesmieme, poriadne, silno, veľmi, značne (silno udieť, veľmi sa potešiť, náramne rýchly, mimoriadne vysoký)*, jednak – druhotne – príslovky spôsobu, ktoré tvoria lexikálne bohatý rad prostriedkov, pričom intenzifikujú predovšetkým dej: *bleskovo, čertovsky, divoko, hlasno, hlboko, horľavo, ostro, prenikavo, prišero, prudko, rýchlo, tuho, ukrutne, úporne, urputne, úžasne, vysoko (divoko sa točiť, prudko bežať, urputne bojovať)*. Druhotné magnifikátory obsahujú vo väčšine prípadov spoločný sémantický príznak korešpondujúci s dynamickým príznakom slovesa, preto intenzifikujú vlastnosť iba niektoré, napr. *úžasne smutný, ukrutne dravý*.

Majorizátory netvoria z lexikálnej stránky špecifickú skupinu. Sú to napospol komparatívy niektorých magnifikátorov, napr. *silnejšie, rýchlejšie, intenzívnejšie, hlbšie*. Túto funkciu však spĺňajú iba komparatívy v absolútnom postavení. V takomto prípade sa vyjadruje oslabenie príznaku vyjadreného pozitívom (porov. Oravec – Bajzíkova – Furdík, 1988, s. 89), napr. *intenzívnejšie sa zaujímať, hlbšie analyzovať*. Pri intenzifikácii vlastnosti sa spájajú iba s adjektivizovanými prídastkami, napr. *lepšie živý, silnejšie tlmený*.

Funkciu minorizátorov majú tiež iba komparatívy, a to v absolútnom postavení, napr. *slabšie, miernejšie, jemnejšie, tichšie (slabšie stisnúť, tichšie hovoriť, miernejšie sfarbený, jemnejšie zvlhčený)*.

S funkciou parvifikátorov možno stotožniť príslovky s významom malej miery, napr. *malo, mierne, slabo, trochu, čiastočne (mierne sa kývať, trochu sa hnevať, čiastočne skúsený, trochu drapľavý)*, ale aj príslovky s prvotným významom spôsobu, napr. *jemne, letmo, pomaly, ticho, zľahka, zvolna*, ktoré sa, podobne ako v prípade magnifikátorov, spájajú zväčša iba so slovesami.

K minimalizátorom sa zaraďujú vlastnostné i okolnostné príslovky miery, napr. *akomak, byľku, minimálne, mizivo, nepatne*, ale aj adverbiálne zdobeniny a superlatív niektorých parvifikátorov, napr. *máličko, tichúčko, slabúčko, jemnúčko (akomak sa pohnúť, jemnúčko sa dotknúť, minimálne škodlivý, trošičku zanedbaný)*.

Ako protiklad k miere odstupňovanej na jednej strane smerom nahor a na druhej strane smerom nadol sa niekedy stavia význam normy, t.j. primeranej miery vzhľadom na očakávanú (požadovanú) mieru. Norma sa chápe ako myslený významový stred lexikálno-sémantického poľa miery (porov. Šikra, c. d., s. 98–100). Ukazuje sa však, že pri vyjadrovaní kontinuitnej kvantity príznaku nemožno mieru primeranú očakávanej miere pokladať za východiskovú strednú hodnotu s univerzálnou platnosťou, pretože nevylučuje koroboráciu alebo atenuáciu javu, ktorý sama označuje, napr. *Bežal pomaly, no primerane k svojmu veku*, resp. *Rozčúľil sa síce narámne, zato úmerne k ich prehrešku*. Napokon primeraná miera má svoj prirodzený protiklad v neprimeranej miere, ktorá tiež nevylučuje súčasnú koroboráciu alebo atenuáciu. Ide teda o osobitnú sústavu hodnotenia intenzity s dvoma protikladnými ukazovateľmi.

KOMODIFIKÁCIA (primeraná miera), napr. *primerane, dostatočne, patrične, uneme*,

INKOMODIFIKÁCIA (neprimeraná miera), napr. *neprimerane, neúmerne*.

Osobitosť tohto hodnotenia miery intenzity je aj v tom, že si vyžaduje doplniť hodnotiace kritérium, ktoré sa potom nachodí v kontexte, resp. vyplýne zo situácie. Naproti tomu odstupňovaná intenzifikácia (koroborácia a atenuácia) je založená na prvkoch vyjadrujúcich mieru intenzity inherentne.

Záverom možno poznamenať, že systém vyjadrovania intenzity prostredníctvom lexikálne samostatných intenzifikátorov je pri slovesách a adjektívach v podstate zhodný, a to nielen v štruktúre, ale z veľkej časti aj v inventári prostriedkov intenzifikácie. Rozdiely v lexikálnom zastúpení intenzifikátorov vyplývajú zo sémantických odlišností oboch slovných druhov a s tým súvisiacej spajateľnosti s určitým okruhom prísloviek. Lexikálny spôsob intenzifikácie príznaku umožňuje označiť mieru intenzity absolútne i relatívne a realizuje sa na nociónálnej i expresívnej rovine.

Literatúra

- BRANICKÁ, J. Ontologické a gnozeologické aspekty gradácie a problematika lingvistického škálovania. In Jazykova a literarna komunikácia. Nitra, Pedagogická fakulta 1986, s. 63–71.
- FORMÁNKOVÁ, M. Vyjadřování kategorie kvantity u různých slovních druhů v současné ruštině v porovnání s češtinou. Monografia LXXIII. Praha, Univerzita Karlova 1978. 139 s.
- HAYFKOVÁ, M. Stupňovanie expresívnosti v slovenčine. In Jazykovedné štúdie XI. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971, s. 47–56.
- HEGEL, G. W. F. Logika ako veda I. Bratislava, Pravda 1985. 499 s.
- Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.
- ORAVEC, J. – BAJZIKOVÁ, E. – FURDÍK, J. Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 232 s.
- QUIRK, R. et al. A Grammar of Contemporary English. London, Longman Group Ltd 1972. 1120 s.
- SEKANINOVA, E. Semantická analýza predponového slovesa v ruštine a slovenčine. Bratislava, Veda 1980. 200 s.
- ŠIKRA, J. Sémantika slovenských prísloviak. Bratislava, Veda 1991. 212 s.

Vzťah jednotlivého a všeobecného v slovenskom fonologickom systéme

Iveta Mačková

Filozofická fakulta UPJŠ, Prešov

Predmetom našej práce je rozbor vzťahov medzi špecifickým úrovňami spatia jednotlivého a všeobecného v zvukovej rovine dnešnej spisovnej slovenčiny, analýza postupov na identifikovanie zvukových jednotiek rozličného stupňa abstrakcie, najmä na základe neutralizácií fonologických protikladov vo vokalikskom a konsonantickom podsysteme, a štatistický prieskum realizácií všetkých typov vzťahov medzi fonickými jednotkami s diferencovanou úrovňou jednotlivého a všeobecného, teda fóny, fonémy a morfofonémy.

Vychádzame z rozboru konkrétneho jazykového materiálu. Analyzujeme 1000 vokalizých a 1000 konsonantických jednotiek.

Opierajúc sa o syntetickú fonologickú teóriu vypracovanú J. Sabolom budeme porovnávať vzájomné "preskupenie" jednotlivého a všeobecného v rámci slovenského fonologického systému a pokúsime sa uvažovať, aký je vplyv vokálov na konsonanty a konsonantov na vokály v tomto systéme.

Kým prstúpime ku konkrétnym výsledkom, je potrebné na pozadí diferencovanej "hladiny" vzťahu a vzájomného "preskupenia" jednotlivého a všeobecného zdôrazniť vo fonickom systéme vymedzenie troch základných jednotiek fóny ako jednotky s "najnižšou" hladinou všeobecného a s najpestrejšími zvukovými črtami, fonémy ako jednotky stvornej ako zväzok dištinkutívnych vlastností a morfofonémy ako jednotky v oblasti designans vymedzovanej v morféme na základe pozície maximálnej fonologickej diferenciácie.

Ak by sme tieto jednotky označili číslom 1–3, zistili by sme, že vymedzenie druhej a tretej vrstvy v slovenskej fonológii vzhľadom na neutralizácie nie je také jednoznačné, ako sa zdá. Neutralizačné postavenie určitého fonologického protikladu je pozíciou minimálnej fonologickej diferenciácie. Na určenie "smeru" neutralizácie potrebujeme identifikovať príslušnú morfofonému podľa pozície maximálnej fonologickej diferenciácie. Sú však prípady, keď analyzovanú fonickú jednotku v rámci morfofonémy nemožno dať do postavenia maximálnej fonologickej diferenciácie, a teda nemožno jednoznačne určiť morfofonému. V takom prípade používame pri morfofonematickej transkripcii príslušný index (Sabol, 1982).

V rámci slovenského vokalikského podsystemu uvažujeme o neutralizácii protikladu $Lg - Lg^o$ (kvantitatívnosť – nekvantitatívnosť), protikladu $G - G^o$ (diftong – dlhý vokál), protikladu $Lg^oG^o - LgG$ (krátky vokál – diftong) a v norme so [a] aj protikladu $D - D^o$ (difúznosť – nedifúznosť).

Na teoretickom podklade (pozri Sabol, 1989) sme analyzovali 1000 vokálov, 1000 nositeľov slabičnosti na úrovni fóny, fonémy a morfofonémy, pričom sme sa sústredili aj na základné typy vzťahov medzi týmito tromi vrstvami. Pri analýze sme sa neobmedzili len na normu s 5 prvkami krátkého vokalikského podsystemu, ale pracovali sme aj s normou, ktorá ráta s osobitným zvukom [a]. Prvú normu označujeme ako normu A, druhú ako normu B.

V rámci normy A slovenského vokalikského podsystemu sa realizovali 3 typy neutralizácií protikladov.

$Lg - Lg^o$ (kvantitatívnosť – nekvantitatívnosť) 0,9 %

$LgG^o - LgG$ (dlhý vokál – diftong) 4,4 %

$Lg^oG^o - LgG$ (krátky vokál – diftong) 0,4 %

V norme B sa k týmto trom, už spomenutým neutralizáciám priraduje i neutralizácia protikladu $D - D^o$ (a – a) 6,2 %.

V jednej i druhej norme slovenského vokalikského podsystemu sa uplatnil len prvý a tretí typ vzťahu medzi úrovňami fóny, fonémy a morfofonémy.

$F \equiv Fm \wedge Fm \equiv MFm$

$F \equiv Fm \wedge Fm \equiv MFm$

V norme A sa 1. typ vzťahu uplatnil v 953 prípadoch (95,3 %) a v norme B v 891 prípadoch (89,1 %).

Príklady

[predal]	F [a]	Fm [a]	MFm	A
[predal]	F [e]	Fm [e]	MFm	E
[ma:m]	F [a]	Fm [á]	MFm	Á

3. typ vzťahu v norme A predstavuje 4,7 %, v norme B 11,1 %

Príklady

[šiel]	F [ie]	Fm [ie]	MFm	iE_2	(G – G ^o)
[n,ezru t,i sa]	F [i]	Fm [i]	MFm	Í	(Lg – Lg ^o)
[obaja]	F [a]	Fm [a]	MFm	A ₃	(LgG – Lg ^o G ^o)
[slanuna]	F [a]	Fm [a]	MFm	A ₄	(D – D ^o)

→ $F \equiv Fm \wedge Fm \equiv MFm$

V závere analýzy slovenského vokálního podsystemu možno konštatovať, že v jednej i druhej norme sa uplatnil len prvý a tretí typ vzťahu medzi úrovňami fóny, fonémy a morfofonémy

Úplne iná situácia vo vzťahu fóny, fonémy a morfofonémy je v slovenskom konsonantickom podsysteme, v ktorom sa už stretávame so všetkými typmi vzťahov a viacerými neutralizáciami. V rámci slovenského podsystemu konsonantov sa uskutočňujú neutralizácie protikladu $Vc - Vc^o$ (znelosť - neznelosť), protikladu $D - D^o$ (difúznosť - nedifúznosť), protikladu $S - S^o$ (sykavosť - nesykavosť) a protikladu $O - O^o$ (okluzívnosť - neokluzívnosť) (Sabol, 1982)

1. typ vzťahu: $F = Fm \wedge Fm = MFm$

je na skúmanom materiáli zastupený najzreteľnejšie, z 1000 skúmaných jednotiek tento prvý typ vzťahu medzi fónou, fonémou a morfofonémou predstavuje 82,7 %

2. typ vzťahu: $F \neq Fm \wedge Fm \neq MFm$

predstavuje 3,5 % v prípadoch typu

[d ₁ jeuča]	F	[u]	Fm	[v]	MFm	V
[fajka]	F	[l]	Fm	[j]	MFm	J
[miš ₁ ieŋka]	F	[ŋ]	Fm	[n]	MFm	N

Tento 2. typ vzťahu sa tu v rámci konsonantického podsystemu na rozdiel od vokálneho, kde sa neuplatňuje vôbec, realizuje veľmi výrazne. Pri konsonantoch zaznamenávame alofónový rozptyl, totiž existuje tu viacero variantov výslovnosti tej istej fonémy, kým pri vokáloch jednej fonémy prislúcha jedna fona

3. typ vzťahu: $F = Fm \wedge Fm \neq MFm$

predstavuje 13,7 %. Stretávame sa s viacerými prípadmi tohto vzťahu

[s ₁ puožikom]	F	[s]	Fm	[s]	MFm	Z	($Vc - Vc^o$)
[u primnosť]	F	[s]	Fm	[s]	MFm	S ₁	($Vc - Vc^o$)
[ot ₁ svojej]	F	[t]	Fm	[t]	MFm	D	($Vc - Vc^o$)
[d ₁ jeuča]	F	[d ₁]	Fm	[d ₁]	MFm	Ď ₂	($D - D^o$)

4. typ vzťahu: $F \neq Fm \wedge Fm \neq MFm$

sa uplatnil v danom skúmanom materiáli len v jednom prípade

[wzal]	F	[w]	Fm	[v]	MFm	V ₁
--------	---	-----	----	-----	-----	----------------

Na základe uvedených príkladov možno v rámci 3 a 4. typu vzťahov troch úrovní abstrakcie, keď fonéma nekorešponduje s morfofonémou, vyčleniť dva prípady

- keď sa fonéma od morfofonémy líši fonologicky relevantnou vlastnosťou a morfofonému možno jednoznačne identifikovať vzhľadom na pozíciu maximálnej fonologickej diferenciácie
- keď sa morfofonéma nedá rekonštruovať

Ako vidieť, v slovenskom konsonantickom podsysteme sa vyskytujú všetky typy vzťahov medzi fónou, fonémou a morfofonémou. V súvislosti s týmto výskumom vzniká otázka, prečo sa v rámci vokálneho fonologického podsystemu neuplatňuje 2. a 4. typ vzťahu. Keďže vieme, že slovenský konsonantický podsystem je oveľa bohatší než vokálny, je zrejme, že vokálny je homogénnejší, s menším počtom realizovaných neutralizácií. Tým, že je

bohatší, je vyššia miera pravdepodobnosti diferencovanosti vzťahov medzi jednotkami, čím sa potvrdzuje i tvrdenie Š. Ondruša "Čím je rozsah množiny prvkov systému väčší, tým je štruktúrovanosť systému nižšia". Konsonanty ovplyvňujú nielen vokály, ale aj jednotky svojho vlastného systému

Zaujímavou, zároveň veľmi dvojstrannou je otázka tlaku vokálov na konsonanty a konsonantov na vokály. Na porovnanie

žene (základný tvar žena)

- tu si krátky vokál e vynucuje zmakčenie, teda ide o tlak vokálu na konsonant, ale

baniam (základný tvar baňa)

- tu si makky konsonant ň vynucuje diftong ia, teda tu sa realizuje tlak konsonantu na vokál

To sú vlastne relačné submorfémy substantív

Vznikajú však aj také situácie, keď sa morfofonéma vzhľadom na príslušný fonologický protiklad $D - D^o$ (difúznosť - nedifúznosť) pri ostrých spoluhláskach, resp. $G - G^o$ (kízavosť - nekízavosť) pri vokáloch nedá jednoznačne identifikovať. Ď₂EVČA Ď₁E₂VČA. V takýchto prípadoch, na ktoré upozorňuje morfonologická analýza, treba hľadať argumenty v ďalších zákonitostiach vzťahov v slovenskom fonologickom systéme. V danom prípade treba podrobne skúmať kombinačné, distribučné a funkčné osobitosti konsonantického protikladu $D - D^o$, konkrétne v opozícii $t - t'$, $d - d'$, $n - ñ$, $l - l'$ na jednej strane a na druhej strane tieto zákonitosti spájať aj s vývinovou perspektívou slovenských diftongov a dlhých vokálov (vzťah centra a periférie). Tu sa otvárajú perspektívy ďalšieho výskumu

Záverom treba o vzťahoch konsonantov a vokálov v spisovnej slovenčine pripomenúť ešte jednu zákonitosť. "V priebehu neutralizácie (regresívna, resp. progresívna) sa v mnohom odráža základná štruktúra slabiky - konsonant + vokál. V spisovnej slovenčine sú vo funkcii neutralizujúcich foném (morfofoném) "aktívnejšie" konsonanty. V tejto funkcii sa výlučne uplatňujú pri všetkých vokálnych neutralizáciách okrem $Lg^o - Lg$ (nekvantitatívnosti - kvantitatívnosti), pri neutralizácii opozície $S^o - S$ (nesykavosti - sykavosti) a $O^o - O$ (neokluzívnosti - okluzívnosti) a spolu s vokálmi pri neutralizácii opozície $Vc^o - Vc$ (neznelosti - znelosti) a konsonantického protikladu $D^o - D$ (nedifúznosti - difúznosti), vokály sa ako neutralizujúce prvky výlučne uplatňujú pri neutralizácii protikladu $Lg^o - Lg$ (nekvantitatívnosti - kvantitatívnosti)" (Sabol, 1982)

Náš výskum vyúsťuje do zhrňujúceho konštatovania, že analýza typov vzťahov medzi rozličnými úrovňami jednotlivého a všeobecného vo fonologickom systéme odhaľuje základné zákonitosti fungovania zvukovej reči v konkrétnej rečovej praxi. Výsledky tohto výskumu však poskytujú cenné údaje aj pre lingvistickú teóriu, najmä v oblasti jazykovej typológie, v oblasti vzťahu zvukovej a významovej zložky v jazyku, teda v oblasti jazykového znaku. Tým, že uvedený postup podrobne rozoberá jednotlivé typy neutralizácií v rámci fonologického systému, ktoré N. S. Trubeckoj pokladá za skutočný kameň fonologických teórií, možno preverovať aj nosnosť jednotlivých fonologických koncepcií

Literatúra

- KRÁĽ, Á Pravidlá slovenskej výslovnosti Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983
- PAULINY, E Slovenská fonológia Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979
- PAULINY, E Fonologicky vyvin slovenčiny Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963
- SABOL, J Úvod do štúdia jazykov Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984
- SABOL, J Fonetika a fonológia Metody fonologického rozboru Rektorat UPJŠ v Košiciach 1982
- SABOL, J Syntetická fonologická teória Bratislava, JÚĽŠ SAV 1989

K interpretácii neutralizácie fonologického protikladu "sykavosť – nesykavosť" v rečovej praxi

Juraj Rusnák

Filozofická fakulta UPJŠ, Prešov

1 ÚVODOM

Neutralizácie fonologických protikladov patria v spisovnej slovenčine k najkomplikovanejším zvukovým javom Ťažkosť pri ich teoretickej interpretácii sa potom premietajú aj do rečovej praxe používateľov jazyka Príznačná je z tohoto hľadiska neutralizácia fonologického protikladu "sykavosť – nesykavosť" teoretické názory, ktoré sa vo vývoji slovenskej jazykovedy o tomto probléme sformulovali, si často odporujú a rozličným spôsobom ovplyvňujú prax Je našim želaním, aby tento príspevok – v ktorom chceme načrtnúť historické a aktuálne obrysy interpretovania neutralizácie "sykavosť – nesykavosť" s perspektívou možných východísk – neprinesol len ďalší "komunikačný šum", ale aby pomohol nanovo sa vrátiť k základným teoretickým tézám fungovania neutralizácií v našom jazyku

2 KU KODIFIKÁCII SÚČASNÉHO STAVU

Ortoepické príručky dôb minulých často hodnotili priebeh neutralizácie S – S^o podľa dobových ortoepických noriem Po Príručnom slovníku slovenskej výslovnosti a jeho druhom vydaní sa rozhodujúcou kodifikačnou príručkou slovenskej ortoepie stali Pravidlá slovenskej výslovnosti, podávajúce doteraz najucelenejší pohľad na problematiku spisovnej slovenskej výslovnosti Ich druhé vydanie z r 1988 sa pre nás stalo dôležitým materiálom východiskom aj pri úvahách o riešení neutralizácie na ortoepickej rovine

Pozrime sa najprv, ako sa súčasné i predchádzajúce výskumy daného problému (Novák, 1934, Stanislav, 1953, Pauliny, 1979, Kral, 1975, Liška,

1964) premietli do teoretických východísk kodifikácie problematika výslovnosti zdvojených (aj sykavých) spoluhlások je rozpracovaná v §154–§173 a zjednodušovanie spoluhláskových skupín v §246–§251 Množstvo paragrafov odráža zložitost' súčasnej podoby výslovnosti zdvojených (a zjednodušených) sykaviek a ukazuje, kde sú jej najproblematickejšie miesta Pomerne jednoduchá je interpretácia priebehu neutralizácie S – S^o na sufikálnom švíku Ťažkosť vznikajú pri hľadaní optimálneho výsledku asimilácie na mieste spojenia prefixálnej morfémy a slovného základu a na švíku, oddeľujúcom jednotlivé segmenty v zložených slovách (O zvýšenej citlivosti týchto morfematických hraníc sme hovorili už skôr)¹ Výsledkom interpretačných ťažkostí na spomínaných miestach je "schválenie" neutralizovanej i neneutralizovanej podoby sledovaného spojenia slov *predseda, odslnie, paľzavzkovy* a *desaťcentový* možno vyslovovať ako [pre ceda, o cln,ie, pe veskovi, d,esa centovi], ale aj bez zásahu S – S^o, t.j. ako [pretseda, otsln,ie, ped,zveskovi, d,esaťcentovi] (porov Kráľ, 1988, s 134–136)

Problematická je aj rozptýlenosť kodifikačných riešení neutralizácie S – S^o, oslabujúca systematickosť ortoepických pravidiel Dôležité je zvukové okolie sledovaného spojenia hlások – podľa toho, či je v bezprostrednej blízkosti spojenia záverovej nesykavej spoluhlásky (t d t, d,) a sykavky (s z š ž c 3 č ž) vokál, sonóra alebo šumový konsonant sa rozhoduje o tom, či výsledkom neutralizácie bude zdvojená alebo zjednodušená sykavka, prípadne či sa neutralizačný proces vôbec pripustiť V komplikovaných prípadoch víťazí snaha o maximálne zjednodušenie slov ako *mestský, šesťsto* sa podľa pravidiel (§172, §250) vyslovujú ako [meski], [šesto] (Kráľ, c d, s 159)

Kodifikácia výslovnosti zdvojených sykaviek sa potom v praxi demonštruje na takmer deväťsto prípadoch, kde došlo k miestu potenciálnej neutralizácie S – S^o (resp. aj neutralizácie "záverovosť – úžinovosť", t.j. O – O^o) Interpretácia makkosť pravidiel sa potvrdzuje v praxi, keďže repertoár predpokladaných výsledkov neutralizácie sa v slovníku ešte viac komplikuje a utvára zložitú sieť možných výsledkov (podrobný štatistický prehľad všetkých prípadov spojenia sledovaných spoluhlások zo slovníka Pravidiel pri naša tabuľka, zaradená v prílohe nášho príspevku) Tak sa stalo, že slovník pripúšťa na prefixálnom švíku v prípade spojenia záverovej nesykavej spoluhlásky a úžinovej sykavej spoluhlásky (modelovo -TS-) až päť možných spôsobov výslovnosti a v mieste absolútne zvukovo totožnom (prefixálny švík, spojenie -TS-, pred ktorým predchádza vokál a za ktorým nasleduje sonóra, modelovo V-TS-CV) všetky možné alternatívy výslovnosti

Ťažkosť pri interpretácii schválených pravidiel v praxi sa premietli aj do nepresných formulácií a umožnili výskyt nesystémových javov Tak si vysvet-

¹ "Pri sledovaní priebehu neutralizácie, jej teoretickom zdôvodňovaní i praktickej analýze sa ukázalo, že najcitlivejšími, a teda aj najproblematickejšími pri interpretácii su švíky prefix + slovný základ v jednoduchých slovách a medzislovný predel v zložených slovách" (Rusnák 1984, s 46)

fujeme absenciu interpretácie spojenia záverovej nesykavej a úžinovej sykavej spoluhlásky v zložených slovách (napr. slovo *wattsekunda*, porov. Kráľ, c. d., s. 136). Vážnejšia je však prítomnosť interpretácií odporujúcich stanoveným pravidlám

a) V už spomínanom spojení záverovej nesykavej spoluhlásky s úžinovou sykavou na prefixálnom švíku (typ -TS-CV) by sa mala podľa pravidiel (§158 a §166) v spisovnej výslovnosti vyslovovať buď zdvojená záverová sykavka (>c), alebo len znelostne asimilovaná dvojica spoluhlások (ts). Medzi 40 prípadmi vzťahujúcimi sa na toto miesto v Pravidlách sa však vyskytuje nielen systémová realizácia – *nadzmyslový* ako [na(>ɟ/dz)mislovi], ale aj iné výsledky neutralizácie S – S^o *odšmarit'* ako [o(>č/č)marit.], *predsmrtný* ako [precmrtnu] a *nadsľuhovať* ako [na>cluhovat.] (Kráľ, c. d., s. 366, 401, 452, 366).

b) V zložených slovách na mieste spojenia záverovej nesykavej spoluhlásky so záverovou sykavou spoluhláskou, ktorému predchádza šumový konsonant a za ktorým nasleduje sonóra (modelovo C-TV-CV) by mala byť podľa kodifikácie (§248) výsledkom asimilácie buď zjednodušená záverová sykavka (c), alebo len znelostne asimilovaná dvojica konsonantov (tc). V praxi sa však okrem prípadu *štmásťčlenny* – [štrna s(č/tč),e>ni] vyskytuje aj slovo *šesťčlenny*, interpretované v slovníku ako [šesčl,e>ni] (Kráľ, c. d., s. 527).

c) V zložených slovách sa v slovníku vyskytuje ešte jedna nepresnosť podľa §165 by sa spojenie záverovej sykavky s úžinovou sykavkou v intervokalickej pozícii (modelovo V-CS-V) malo vyslovovať buď ako zdvojená záverová sykavka (>c), alebo len ako znelostne asimilovaná dvojica spoluhlások (cs). V slovníku je však okrem systémovej interpretácie – *viacsemenný* ako [via(>c/cs)eme>ni] – aj výnimka *viacženstvo* sa navrhuje vyslovovať ako [viažženstvo] (Kráľ, c. d., s. 569).

Veľké množstvo rôznych variantov výslovnosti, rozšírené o nesystémové javy, veľmi komplikuje osvojenie si základných ortoepických pravidiel výslovnosti zdvojených (eventuálne zjednodušených) sibilánt pre bežného používateľa spisovného jazyka. Spoľehať sa na jazykovú intuíciu používateľov nemožno, preto považujeme za nevyhnutné vrátiť sa k celej problematike neutralizácie fonologického protikladu "sykavosť – nesykavosť", resp. "záverovosť – úžinovosť" a zjednodušiť doterajšiu komplikovanú ortoepickú kodifikáciu.

Pokúsme sa teraz – aj na základe vyššie uvedených argumentov a nášho doterajšieho výskumu v tejto oblasti (porov. Rusnák, 1984) – formulovať niekoľko rozhodujúcich momentov, ktorých vyriešenie pokladáme za rozhodujúci krok pri ukončení teoretických sporov a ich negatívnych dosahov v praxi.

4 MOŽNÉ VÝCHODISKA

Komplikovanosť priebehu neutralizácie S – S^o spočíva okrem iného aj v tom, že na sledovanom mieste (morfematickej hranici) prebieha niekoľko zvukových javov viac – menej súčasne popri zjednodušovaní sa tu uplatňujú

jednotlivé neutralizácie a alternácie foném. Zvukový materiál im v rôznej miere podlieha a výsledná podoba často závisí od toho, ktorý z nich má prioritu. Nie sú zriedkavé prípady, keď prebehne len znelostná asimilácia, prípadne dôjde len k zjednodušovaniu. Všetky tieto procesy sú svedectvom nevyrovnanosti dvoch hlavných tendencií, poznamenávajúcej v rozhodujúcej miere finálnu podobu spojenia sledovaných spoluhlások prvou z nich je tlak významovo odlišiť, zreteľne manifestovať morfematickú hranicu (výrazný najmä na švíku prefix + slovný základ a na švíku oddeľujúcom jednotlivé segmenty v zložených slovách), druhou je úsilie o maximálnu úspornosť a zjednodušenie (tá dominuje hlavne v prípade, keď ide o spojenie koreňa, resp. kmeňa slova so sufikálnou príponou). Hovoril o tom už L. Novák v citovanej štúdiu k základom slovenskej ortoepie a my sa domnievame, že takéto diferencovanie tvorí jeden z dvoch pilierov úspešného vyriešenia problémov, vznikajúcich pri interpretácii neutralizácie S – S^o.

Druhým oporným bodom pre postup riešenia neutralizácie "sykavosť – nesykavosť" je formulovanie tzv. tesného a voľného spojenia pri výslovnosti zdvojených spoluhlások. Á. Kráľom "Tesné spojenie, definované ako "predĺženie záverovej časti artikulácie záverovej alebo polozáverovej spoluhlásky" (Kráľ, 1975, s. 151) je v našom prípade fonetickým opisom spojenia záverovej nesykavej a polozáverovej sykavej spoluhlásky (modelovo -TC-). Voľné spojenie vzniká "na mieste spojenia dvoch spoluhlások, ktoré sa podľa pôvodu odlišovali aj miestom artikulácie" (Kráľ, 1975, s. 151) – u nás modelovo -TS-, a predpokladá aspoň čiastočné zachovanie artikuláciej autonómie oboch segmentov. Tak možno slová ako *odsúdiť*, *predsa*, *nadsľuhovať* vyslovovať ako [oc,u d.it.], [prec,a], [nac,luhovat.], v prípade zvlášť starostlivej výslovnosti aj so zvýraznenou pauzou pred záverovou sykavkou.

4.1 Priebeh neutralizácie S – S^o na morfematických hraniciach

Zohľadnenie predchádzajúcich prístupov nám umožňuje zjednodušiť doterajšie ťažkosti pri interpretácii priebehu neutralizácie fonologického protikladu "sykavosť – nesykavosť" v ortoepickej praxi. Vzhľadom na to, že miesto priebehu potenciálnej neutralizácie výrazne modifikuje jej konečnú podobu vo zvukovom stvárnení, pokúsme sa mechanizmus tejto neutralizácie popísať podľa druhu spojenia morfematických švíkov.

4.1.1 Prefix + koreň, resp. kmeň slova

Ide o veľmi citlivú morfematickú hranicu s prevahou manifestácie rozhrania koreňa, kódujúceho základný lexikálny význam slova, a jeho ľavého okraja. Prostriedkom, signalizujúcim takéto výrazné rozhranie, môže byť

a) v prípade spojenia záverovej nesykavej a úžinovej sykavej spoluhlásky (-TS-) realizácia zdvojenej sykavej spoluhlásky, a to voľným spojením *nadsadiť* ako [nac,ad,it.],

b) v prípade spojenia nesykavej záverovej a polozáverovej sykavej spoluhlásky (-TC-) realizácia zdvojenej záverovej sykavej spoluhlásky, a to tesným spojením *nadceniť* ako [na>cen,it.], teoreticky zjednodušovateľným v prípade, že po spojení nasleduje šumový konsonant.

4.1.2 Morfematická hranica oddeľujúca jednotlivé segmenty v zložených slovách

Tento švík je kombinačne príbuzný s hranicou prefix + slovný základ a platia tu pri neutralizácii S - S° také isté pravidlá

4.1.3 Švík oddeľujúci koreň, resp. kmeň od odvodzovacej prípony (sufixu)

Priebeh neutralizácie S - S° na konci slova je poznačovaný úsilím o maximálne zjednodušenie. Tlak manifestovať morfematickú hranicu tu nie je taký silný, ako na švíku prefix + slovný základ. Preto na morfematickej hranici oddeľujúcej slovný základ od sufixu dominuje úspornosť, reprezentovaná výslovnosťou zdvojennej záverovej sykavky, a to tesným spojením *mladší* ako [mla > čí], *zradca* ako [zra > ca]. Zdvojenú záverovú sykavú spoluhlásku navrhujeme zjednodušovať, keď za ňou nasleduje ešte šumová spoluhláska *fudský* ako [lucki]

4.1.4 Švík oddeľujúci historický slovný základ od prípony

Vnútro slova vykazuje výrazné tendencie k autonómii. Považujeme za vhodné riešiť otázky vyslovnosti v prípadoch, keď je morfematická hranica zastretá podobne, ako na prefixálnom švíku (a medzislovnom predele v zložených slovách). Razantnejšie uplatňovanie neutralizácie S - S° umožňuje však popri voľnom spojení realizovať aj spojenie tesné, slová ako *predsa*, *dvadsať* navrhujeme vyslovovať buď ako [pre > ca], [dva > at.] alebo ako [pre > ca], [dva > cat.] pri uprednostnení prvého variantu

4.1.5 Rozhranie jednotlivých slov

Problematické je hodnotenie priebehu neutralizácie S - S° medzi jednotlivými slovami. E. Pauliny prekračovanie neutralizácie za hranicu slova nepripuští,² V. Uhlár (1977) naopak odporúča a Á. Král obmedzuje jej fungovanie medzi slovami len na prípad, keď sa na hranici slov stretnú záverová nesyková a polozáverová sykavá spoluhláska *rád cíti* ako [ra > ci t, i], *pat džudistov* ako [pe > žudistov]³. Z fonologického hľadiska je uplatňovanie neutralizácie S - S° medzi slovami riskantné, prináša často výrazné oslabovanie delimitačného signálu a zastieranie významovej roviny. Zvukovo výrazne modifikovaný prejav, ktorý takto vzniká, kladie omnoho väčšie nároky na sémantickú dešifráciu textu a je otázne, či by sa širokým uplatňovaním neutralizácie S - S° na rozhraní slov neporušila rovnováha medzi snahou podávateľa, usilujúceho sa o maximálne zvukové zjednodušenie podávanej informácie, a úsilím prijímateľa, smerujúceho k najúspornejšej dešifracii prejavu. Riešenie tejto otázky musí byť nevyhnutne spojené s roz-

² "Neutralizácia protikladu 'sykavosť' - nesykavosť" sa neuskutočňuje na hraniciach slov, napr. *od soboty* /ot soboti/, *volat sa* /volat' sa/, *pod sem* /pot' sem/, *pod cestou* /pot cestou/, *utrieť čelo* /utrieť' čelo/, *vec zostala* /vez, zostala/ (Pauliny, 1979)

³ "Zdvojené spoluhlásky nevznikajú na hranici slov, ak sa tu nestretnú dve rovnaké spoluhlásky, spoluhlásky, ktoré sa líšia iba znalosťou (resp. makkosťou) alebo spoluhlásky t, d, t', d' so spoluhláskami c, ʒ, č, ʒ. Spojenia ako *umyvat' sa*, *predstavu si*, *šest stupňov*, *hoc čakal*, *veď sme atď.* vyslovujeme /umivat' sa, prečtavit' si, šest' stupňov hoc čakaľ, veď zme/ atď." (Král, 1988, s. 137)

výskumom, naša sonda⁴ naznačila, že v rečovej praxi sa neutralizácia S - S° na hraniciach slov výraznejšie nepoužíva

5 NA ZÁVER

K interpretácii fonologického protikladu "sykavosť" - nesykavosť" v rečovej praxi by sa dalo pristupovať aj z iných hľadísk. Nezaoberali sme sa bližšie otázkou štylovej diferenciacie, vzájomnej spätosti medzi neutralizáciou a zjednodušovaním zvukového prejavu či skúmaním funkčnosti doterajšieho chápania modelu neutralizácie vôbec. Cieľom nášho príspevku bolo upozorniť na nevyhnutnosť dôsledného interpretovania tohoto zvukového javu v ortoepii a prispieť k hľadaniu optimálneho riešenia problému. Načrtnutie teoretických úvah v tejto stati považujeme za jednu z možných ciest k rozsiahlemu výskumu fungovania tejto neutralizácie v spisovnej slovenčine. Len systematické overovanie doteraz formulovaných hypotéz v konkrétnej rečovej praxi ukáže, kde treba hľadať tú ťažko identifikovateľnú hranicu medzi "možným" a "nevyhnutným" v interpretácii neutralizácie "sykavosť" - nesykavosť" a jej priebehu v rečovej praxi

Literatura

- KRÁL, A. Zdvojené spoluhlásky I. Kultura slova, 9, 1975, č. 5, s. 148 - 154
KRÁL, A. Zdvojené spoluhlásky II. 1 a 2 časť. Kultura slova, 9, 1975, č. 6 s. 200 - 203, č. 7, s. 238 - 242
KRÁL, A. Pravidlá slovenskej výslovnosti. 2. vydanie. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988
LIŠKA, J. O niektorých problémoch slovenskej spisovnej výslovnosti. Slovenská reč, 29, 1964, s. 193 - 210
NOVAK, L. K základom slovenskej ortoepie. Slovenska reč, 3, 1934/1935, s. 42 - 65
PALKOVIČ, K. Zdvojené spoluhlásky v domácich slovách. Kultura slova, 17, 1983, č. 7, s. 237 - 239
PAULINY, E. Zdvojené spoluhlásky v spisovnej slovenčine. Slovenska reč, 42, 1977, s. 294 - 301
PAULINY, E. Slovenska fonológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979
PECIAR, Š. Výslovnosť a pravopis (Príspevok do diskusie o slovenskej ortoepii). Slovenska reč, 35, 1970, č. 5, s. 285 - 291
RUSNAK, J. Neutralizácia fonologického protikladu "sykavosť" - nesykavosť" v spisovnej slovenčine. Diplomová práca. KSJL FF UPJŠ, Prešov 1984
SABOL, J. Syntetická fonologická teória. Bratislava, JUEŠ SAV 1989
STANISLAV, J. Slovenska výslovnosť. Martin, Osveta 1953
UHLAR, V. O spisovnej výslovnosti niektorých zdvojených spoluhlások. Slovenska reč, 42, 1977, č. 4, s. 219 - 226

⁴ "Sonagramy potvrdili aj hypotézu, podľa ktorej neutralizácia protikladu S - S° neprebíha medzi slovami. O samostatnej existencii fonem, nepodliehajúcich neutralizácii, svedčí aj dĺžka sledovaného spojenia na sledovanej osi. Je napospol vysoká (väčšinou okolo 200-300 ms)" (Rusnak, 1984, s. 38)

PRÍLOHA: Štatistický prehľad variantov výslovnosti zdvojených sykaviiek (a ich zjednodušení) v slovníku Pravidiel slovenskej výslovnosti, druhé vydanie (1988)

Poznámka: jednotlivé značky v typológii modelu znamenajú:

- TS- : spojenie záverovej nesykavej a úžinovej sykavej spoluhlásky
- TC- : spojenie záverovej nesykavej a polozáverovej sykavej spoluhlásky
- CS- : spojenie polozáverovej sykavej a úžinovej sykavej spoluhlásky
- V : pred (alebo za) spojením nasleduje vokál
- C : pred (alebo za) spojením nasleduje šumový konsonant
- CV : pred (alebo za) spojením nasleduje sonóra

A. Morfematická hranica prefix + slovný základ:

model	výsledok	počet prípadov	príklad
V-TS-V	> c/ts	120	<i>odsalutovať</i>
	c	1	<i>odzemok</i>
	> c	6	<i>podpredseda</i>
V-TS-CV	> c/ts	29	<i>nadzmyslový</i>
	> c/c	1	<i>odšmarit'</i>
	c	8	<i>predsmrtný</i>
	> c	2	<i>nadsluhovať</i>
V-TS-C	c	155	<i>podstatný</i>
	ts	1	<i>predscéna</i>
V-TC-V	> c	46	<i>nadcenit'</i>
V-TC-CV	> c	7	<i>nadčlovek</i>

B. Vnútro slovného základu:

model	výsledok	počet prípadov	príklad
V-TS-V	> c/c	46	<i>dvaďsať</i>
	ts	4	<i>podzol</i>
	> c/ts	2	<i>rickettsia</i>
	c	5	<i>juu jitsu</i>
	> c	5	<i>predsa</i>
V-TC-V	> c	9	<i>Čadca</i>
	c	1	<i>otčenáš</i>
CV-TC-V	> c	7	<i>srdce</i>
V-CS-V	> c	11	<i>pováčšine</i>
V-CS-CV	c	2	<i>najväčšmi</i>

C. Morfematická hranica slovný základ + sufix:

model	výsledok	počet prípadov	príklad
V-TS-V	> c	2	<i>mladší</i>
V-TS-C	c	92	<i>ľudský</i>
CV-TS-C	c	88	<i>muzikantský</i>
C-TS-C	s	5	<i>egyptský</i>
V-TC-V	c	92	<i>zradca</i>
CV-TC-V	> c	3	<i>urdčina</i>
C-TC-V	c	7	<i>čistcový</i>
V-TC-CV	c	3	<i>nesvedčý</i>
V-CS-C	cs	55	<i>dedičský</i>
	c	1	<i>prievidzský</i>

D. Morfematická hranica oddeľujúca jednotlivé segmenty v zložených slovách:

model	výsledok	počet prípadov	príklad
V-TS-V	c	1	<i>outsider</i>
	> c/ts	1	<i>watsekunda</i>
	> c	1	<i>veďže</i>
C-TS-V	> s/ts	1	<i>šesťsedadlový</i>
V-TS-CV	> c/ts	4	<i>päťzväzkový</i>
C-TS-CV	> s/ts	4	<i>dvanásťslabičný</i>
V-TS-C	c/ts	7	<i>desaťsten</i>
	c	3	<i>deväťsto</i>
C-TS-V	> s	1	<i>bestseller</i>
C-TS-C	> s/ts	15	<i>dvanásťsten</i>
	s	1	<i>šesťsto</i>
	c/ts	1	<i>štvrtstoročie</i>
V-TC-V	> c/tc	7	<i>desaťcentový</i>
C-TC-V	c	1	<i>šesťciferný</i>
V-TC-CV	c/tc	2	<i>päťčlenný</i>
C-TC-CV	c/tc	1	<i>štrnásťčlenný</i>
	c	1	<i>šesťčlenný</i>
V-CS-V	> c/cs	2	<i>viacsemenný</i>
	cs	1	<i>viacženstvo</i>
V-CS-CV	> c/cs	2	<i>viacslovný</i>
	c/cs	2	<i>viacznačný</i>
V-CS-C	c/cs	3	<i>viacstoročný</i>

Slovotvorne motivované slovo v rozprávkach Daniela Heviera

Ludmila Valeková

Pedagogická fakulta UPJŠ, Prešov

Skutočnosť, že text autorskej rozprávky je textom sui generis, netreba zaiste osobitne pripomínať. Jeho imaginatívnosť, laskavosť, hravosť fascinuje nielen deti, ale i odrastenejších čitateľov. O rozprávkových textoch Daniela Heviera to platí dvojnásobne.

V našom príspevku sa pokúšame nazrieť do zákutí umeleckého textu a naznačiť, ako ku komunikatívnej a emocionálno-estetickému sile Hevierových próz pre deti prispievajú jednotlivé zložky slovotvorneho systému.

Vzťah slovotvornej motivácie sa považuje za jeden z významných textových postupov (Furdík, 1987, s. 29). V analyzovaných prózach sme zaznamenali nápadnú spoluúčasť slovotvorných hniezd na vystavbe umeleckého textu. Autorovo pohrávanie sa s motivačnými vzťahmi, často experimentátorské a prekvapujúce, vyúsťuje do hromadenia slov z istého slovotvorného hniezda, resp. čiastkových slovotvorných paradigiem alebo radov. Frekvencovanosť motivačne spätých lexém "viaže" text a "drží" tému. Nezriedka sa člen slovotvorného hniezda (zväčša motivant) objavuje už v názve rozprávky a neskôr v rôznych tvarových a slovotvorných obmenách v ďalšom texte. Napr. *Ako sa hadali zvony* – zvon, zvonit', zvonenie, vyzváňať, zvonček, zvonivý, *Návšteva z planéty Pip* – pip, pípať, pípanie, pípančina, *O kráľovi, ktorý nechcel spať* v *kúzelníckom cylindri* – kúzlo, kúzliť, zakúzliť si, odkúzliť, kúzelník, kúzelnický, kúzelný a pod. Doslovné resp. tvarovo obmenené opakovanie slov, no najmä používanie slov s rovnakou koreňovou morféomou sa stáva zdrojom kohézie na väčšej, resp. celej ploche textu (Skoumalová, 1985, s. 76). Na ilustráciu. V rozprávke *O sloníkovi, ktorý nechcel prikryť uchom* zaberajú členy jednej slovotvornej paradigmy až 11 celkovej plochy textu (*slon, sloník, slonica, sloni, slonolekar*).

Prostriedkom kohézie v menšom textovom priestore, t. j. v rámci jedného alebo niekoľkých susediacich vypovedných celkov, je opakovanie toho istého formantu (Skoumalová, c. d.). U Heviera je veľmi časté najmä opakovanie predpôň, ktoré okrem plnenia spájajúcej funkcie vyvoláva i eufonický dojem. Napr. *"Uprostred vyučovania to v ňom zachrapčalo, zaškrpalo, zachrčalo a zapraskalo"* (Školský rozhlas). V rozprávke o *Q* eufonické pôsobenie zosilnené zámerným opakovaním rovnakej morfolologickej charakteristiky afixových derivátov umocňuje i tematickú líniu *"Jedného dňa začítalo, ako v ňom čosi zaklopľalo. Potom zatľukalo a zabubnovalo a zabuchotalo!"*

Zoskupovanie lexém s rovnakým slovotvorným základom podmieňuje vznik špecifickej formantovej synonymie v širokom zmysle slova, ktorá je výrazná pri predponách (*pero musí celý deň písať, vypisovať, zapisovať, podpisovať a predpisovať*) a pri deminutívnych a augmentatívnych príponách

(*kamene – kamienky, kameniská, zuby – zúbky, zubále, chvost – chvostík, chvostisko*)

Okrem vyššie naznačeného opakovania a súčasne variability na úrovni formy i významu plní závažnú textotvornú funkciu opakovanie obsahu, a to v dvoch podobách: a) obsah je vyjadrený štruktúrne odlišnými lexikálnymi jednotkami, pričom jeden z členov dvojice je zväčša štylisticky príznakový práve slovotvornou utvorenosťou *plechový hrnček – plechačik, čeloviečik – mucholapka, obrovská myš – maxamyš, obrovské ústa – maxústa*, b) obsah je vyjadrený materiálno odlišnými, no štruktúrne zhodnými lexikálnymi jednotkami *tárať – klebetniť – trepať, výmysel – vynález – objav, kúžiť – čarovať*. Do vzťahu synonymie, ktorá je jednak prostriedkom textovej sudržitosti, ako aj prostriedkom gradácie významu, vstupujú motivované i nemotivované slová, napr. *"Vysvetľuje Smieško žiakom učivo a každú chvíľu povie vtip, žart, fík, dáku smiešnosť"*.

Originálnym spôsobom autor zapája do služieb textovej kohézie, no najmä estetickej ozvláštnenosti rozprávkových próz paronymický princíp opakovania. Jeho fungovanie v textoch je viacrozmerne.

1 Často sa vyskytujú formálne veľmi blízke paronymy s malým rozdielom v hláskovom zložení, resp. v intonačnej realizácii (prízvuk). Napr. *hosna sa neľadi postia, vojaci – pajaci, pluky láky, zaucho – nasucho, – Viete, ako vzniklo slovo pirát? Znamená to predsa 'pi rád' – Toto je môj kamión, chodím vždy tam, kam i on! – Na Citroene sa mi nepáčilo jeho meno, pretože nemam rád citrony*.

Tieto paronymy majú predovšetkým eufonickú silu a sú zdrojom rýmového efektu. Na paronymii sú založené i básnické figúry dodávajúce rozprávkam poetické čaro, napr. časté aliterácie a zvukosledy – *Po parku sa prechádzala pani Perla Paradajková so svojím psom Pulim – Na najvyššom konari sedel havian. Mal také čierne perie, až sa lesklo do modra*.

Zaznamenali sme i prítomnosť výrazovej homonymie v podobe homonymickej hry

– *Ved' sme huby!* – *ohradili sa huby v košíku* – *A preto môžeme nielen hovoriť, ale aj hubovať!* – *Tak dost!* – *skrúkol Aprílový Hugo* – *Lebo vám dam náhubok*

– *A luka veľí* – *Pozor! Pál!* – *A slniečko páli*

– *niet na svete krajšej streľby, ako keď vystreľujú puky kvetov* "Puki – puki, puk!"

2 Paronymický princíp sa uplatňuje v početných slovných hračkách založených na opakovaní zväčša torzovitej časti slova. Napr. *saxofon – hapčifón, panačik – tikotačik, hviezdolapka – mucholapka, konvalinky pomalinky naťahuju poľné linky, pištoľník Pišta, Do školy prišiel fotograf Volal sa Oto Gráf*

Cvak urobil pri žiakoch – cvalíkoch. Šrúk zasa pri žiakoch, ktorí boli číupli – Vtedy vrazila do triedy Pismenková polícia – skrátene nazývaná PÍPOL. Nikto ani nepipol, keď sa zjavila.

Rozprávka *Komu máme vykať?* je ukážkou zámerného podnecovania detskej fantázie a originálneho jazykového pretavenia témy, založeného na paronymii. *"Vy neviete, komu máte vykať?" To je predsa jednoducho. Vydré. Vyhm*

Vykopávke Vynálezcom Vypínaču Vysočine Vysávaču A komu môžete tykať? Tykadlám Tympanom a tympanistovi Tyči Tyčinke Len na tyrkysového tigra si dajte pozor Ktovie, či sa mu páči, keď mu niekto tyká

3 Materiálna zhoda komponentu motivovaného slova a torza nemotivovaného slova (alebo štruktúrne odlišného motivovaného slova) vytvára fiktívnu slovotvornú štruktúru v nemotivovanej lexéme a zdanie opakovania istého slovotvorného prostriedku *cisár a pisár, z trávy si ho zvedavo premenavé prenikavé oči, (hlava) trochu čapata a trochu plešata* Expresívne pôsobí "rozprávková" remotivácia slova starosta *"Pero je starosta, pretože má najviac starostí"*

Naznačené fungovanie paronymie, ale i homonymie v texte predstavuje slovami K. Buzássyovej (1984, s. 341) centrálny typ významového a výrazového kontrastu, kontrastu od výrazu k významu, keď slová vstupujúce do kontrastného vzťahu sú viac alebo menej zvukovo zhodné, no významy sú voči sebe rozličným spôsobom sémanticky alebo štylistickou hodnotou posunuté

Daniela Hevier v nezriedkavých autorských okazionalizmoch uplatňuje analogickú slovotvorbu, čím sa nalaďuje na rovnakú strunu s detským spôsobom vytvárania nových slov. Hevierove okazionalizmy vo viacerých prípadoch pomenúvajú nové javy, ktoré však jestvujú len vďaka vyprovokovanej čitateľovej, resp. poslucháčovej obrazotvornosti. Komunikatívnu, no najmä estetickú, ozvlášťujúcu funkciu plnia predovšetkým v jedinečnom kontexte.

Podľa okazionalného slovotvorného modelu (Martincová, 1983, s. 139) tvorí slovo *"hapčifón"* s významom "prechladnutý saxofón". Expresivitu analogicky utvoreného slova *"hviezdolapka"* (podľa *mucholapka*) spôsobuje sémantické napätie medzi základmi zloženého slova *"Živací stroj"* je "unavený a ospalý písací stroj", tu je evidentné napätie medzi slovotvorným a lexikálnym významom (Němec, 1972). Podobné napätie jestvuje pri slove *"narovnávač"*, ktorý "narovnáva pokrivené postavy v televíznom prijímači" *"Hugoviny"*, t.j. "meniny Aprílového Huga" vznikli podľa okrajového slovotvorného typu (*abrahámoviny*) so súčasťou sémantickou aktualizáciou slovotvorného základu. Podľa okrajového modelu (*zaškolák*) autor tvorí slovo *"poškolák"*, t.j. "žiak, ktorý ostáva po škole". Štylisticky nápadná je voľba derivátu z menej produktívneho slovotvorného typu *"vyrušovák, opytovák, vykrikovák"*. Významová inkompatibilita zložiek v lexikálnych jednotkách *"poškolník"* ("školník je poškolník, lebo ostáva po škole") a *"slonolekar"* ("lekár, ktorý lieči slony", analogicky podľa *zverolekár*) sa stáva zdrojom expresivity. Príslovka *"atramentsky"* (*"Niekoľko si možno myslí, že peračník je len taká obyčajná vec. To sa teda atramentsky mylí!"*) evokuje svojim hláskovým zložením súvislosť so slovom *sakramentsky*. Tento okazionalizmus teda vznikol medzistupňovým odvodzovaním, lebo prídavné meno *"atramentský"* neexistuje.

Expresívne pôsobenie uvedených okazionalizmov zjavne spôsobujú systémové odchýlky sémantickej, štruktúrnej alebo sémanticko-štruktúrnej povahy (Fleischer, 1969, s. 275).

Jazykové novátorstvo Daniela Heviera sa prejavuje i na úrovni slovotvorných postupov. V jeho knihách sa stretávame s juxtaponovaným zrazenina-

mi, ako *"Rybasajeodhlavy"* (meno dedka, ktorý si ustavične hundral túto múdrosť), *"žojaviemešteaká výstava"*, *"znovanič"*. Jazykovým povrazolezectvom je odsekávanie z takto vytvorených lexém *"Bol to hundravý dedko, ktorého všetci volali Rybasajeodhlavy, skrátené Rybasaj, a ešte skrátenejšie Rybas"*. V rozprávke *O vyplazovacej schránke* sa slovná zrazenina stáva zdrojom komiky (*list nechodil a schránka vykrikovala - Znovanič! Znovanič! - okolo išiel pán Zvonanič, ktorý si myslel, že vykrikuje jeho meno*).

Štylistickú príznakovosť motivovaných slov často spôsobuje expresivita slovotvorných prostriedkov, a to buď jedného, alebo oboch (Furdík, 1987, s. 27). V textoch sa vyskytuje kombinácia a) nepríznakového základu a príznakového formantu (*film-ík, zlodej-íček, smieš-ík, cukrí-ček*), b) príznakového základu a nepríznakového formantu (*hugov-iny, brušk-atý, pipan-čina, trepa-č*), c) príznakového základu a príznakového formantu, resp. dvoch príznakových základov (*plecháč-ík, krpán-ík, tár-aj, šibi-strunka, št'uko-cvak*).

Námetom osobitného príspevku by mohlo byť tvorenie vlastných mien v Hevierových rozprávkach. Ich expresivnosť často spôsobuje nielen personifikácia, ale aj zámerne zladenie so slovotvornou normou *"Žltý Machuľ išiel s červenou Machuľkou na rande"*. Pravidelne sa tvoria i názvy príslušníkov zvieracích alebo ufolnských rodín *tigri tatko Bengál, tigra mamka Bengálka, malý tiger Bengáľček, tatko Ufo, mamina Ufina, synček Ufik*.

V príspevku sme načrtli fungovanie slovotvorne motivovaného slova v rozprávkach Daniela Heviera. V snahe zachytiť, ako sa na motivačné vzťahy navrstvujú ďalšie textové javy, na niektorých miestach prekračujeme rámec derivatológie. Naše pozorovania umožňujú konštatovanie, že v skúmaných textoch sa slovotvorná motivácia stáva významným prostriedkom na vyjadrenie umeleckého zámeru autora. Hevierova slovotvorná virtuozita je neodškriepiteľným zdrojom silného percipientského zážitku.

Literatúra

- BUZÁSSYOVA, K. Kontrapunkt významu a výrazu v esejistickom texte. *Slovenská reč*, 49, 1984, s. 337–344.
FLEISCHER, W. Stilistische Aspekte der Wortbildung. *Deutsch als Fremdsprache* 6, 1969, s. 273–280.
FURDÍK, J. Štylistické dimenzie slovotvorne motivovaného slova. *Jazykovedný časopis*, 38, 1987, s. 25–31.
MARTINCOVÁ, O. Problematika neologismů v současné spisovné češtině. Praha, Univerzita Karlova 1983, s. 131–143.
NĚMEC, I. Slovotvorný význam a expresivita. *Slovo a slovesnost*, 33, 1972, s. 116–121.
SKOUMALOVÁ, Z. Slovotvorné prostředky a text. *Jazykovědné aktuality*, 1985, 2, s. 73–81.

Pramene

- HEVIER, D. *Nám sa ešte nechce spať*. Bratislava, Mladé leta 1990.
HEVIER, D. *Futbal s papučou*. Bratislava, Mladé leta 1989.
HEVIER, D. *Aprílový Hugo*. Bratislava, Mladé leta 1985.
HEVIER, D. *Trinášť* pochodujúcich čajníkov. Bratislava, Mladé leta 1984.

Spracovanie terminologických pomenovaní vo všeobecnom výkladovom slovníku

Emil Pícha

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

V príspevku sa budeme zaoberať spracovaním terminologickej časti slovnej zásoby vo všeobecnom výkladovom slovníku spisovného jazyka

1 Terminológia ako súčasť odbornej slovnej zásoby

Odborná slovná zásoba nie je jednoliatou skupinou či vrstvou slov, resp. pomenovaní rôzneho typu, ale viacvrstvovým súborom pomenovaní rozličnej kvality z hľadiska vzťahu odborného používateľa tejto časti slovnej zásoby. Hoci sa často pojem odborná slovná zásoba stotožňuje s pojmom terminológia, ide o odlišné pojmy vo vzťahu inklúzie. W. Schmidt (1969) rozdeľuje odbornú slovnú zásobu podľa princípu centra a periférie na tri hlavné skupiny pomenovaní – termíny, poloterminy a žargonizmy, pričom samotné termíny delí na štandardizované a neštandardizované. Toto delenie nám pripadá empirické a nejasné nám je najmä pojem poloterminu, čo má byť nedefinované označenie z oblasti odbornej komunikácie, no pritom má byť používané aj v oblasti neodbornej slovnej zásoby. Odborná terminológia by sa nám potom zúžila na pomenovania vedeckých pojmov, z ktorých časť môže byť štandardizovaná, časť nie.

Pri našej klasifikácii pomenovaní odbornej slovnej zásoby vychádzame z premisy, že odbornými pomenovaniami sú tie, ktoré pomenúvajú pojmy existujúce v rámci špecializovaných odborov ľudskej činnosti. Môže pritom ísť o pojmy vzniknuté zovšeobecnením poznania množstva referentov jedného druhu, teda také, ktoré reprezentujú množstvo reálne existujúcich predmetov, aj o pojmy, ktoré sa neopierajú o množstvo objektov jedného druhu, ale zovšeobecňujú poznané vlastnosti objektov alebo objekty rozličného druhu. Podstatné je to, že v rámci odboru je ten-ktorý pojem definovaný alebo aspoň má v sústave pojmov odboru svoje presné miesto.

Navonok je každý takýto pojem reprezentovaný pomenovaním, ktoré chápeme ako odborné pomenovanie. Ak je niektorý pojem niektorého odboru alebo denotát zahrnutý pod tento pojem frekventovaný v každodennej skúsenosti väčšiny ľudí-neodborníkov, nemusí sa toto pomenovanie chápať ako odborné, hoci v skutočnosti má aj odborný charakter, ktorý sa môže v presnom opise chápať ako osobitný význam takéhoto pomenovania (slova). Vráťme sa však k členeniu odbornej slovnej zásoby.

Ako už bolo povedané, za prvok odbornej slovnej zásoby považujeme každé pomenovanie, ktoré reprezentuje nejaký pojem niektorého špecializovaného odboru ľudskej činnosti. Reprezentácia pojmu konštituuje príznak odbornosti, ktorý má každé pomenovanie odbornej slovnej zásoby. Ďalšími príznakmi, s ktorými pri členení odbornej slovnej zásoby pracujeme, sú štan-

dardizovanosť a spisovnosť. Za spisovné považujeme tie pomenovania, ktoré patria do spisovnej slovnej zásoby konkrétneho jazyka, za štandardizované tie pomenovania, ktoré prešli v rámci odboru nejakou formou štandardizácie, a teda sú pre odborníkov, ktorí v ňom pracujú, záväzné. Na základe existencie príznakov spisovnosti a štandardizovanosti a na základe ich prítomnosti v pragmatickej zložke pomenovania delíme odbornú slovnú zásobu na

1 termíny (spisovné a štandardizované pomenovania – napr. pomenovanie *drsnokožce* pre istú skupinu stavovcov, *murárska lyžica* pre skupinu murárskych nástrojov atď.),

2 profesionalizmy (spisovné neštandardizované pomenovania – napr. *videomagneťofon* pre magnetoskop [v tomto prípade ide o synonymum dvoch jednovýznamových pomenovaní, z ktorých jedno neprešlo štandardizáciou] alebo *ryby* pre drsnokožce, napr. v spojení "*žralok je dravá ryba*" [toto pomenovanie nevyplýva iba z toho, že žralok sa považuje v bežnom neodbornom vedomí za rybu, ale aj z toho, že niektorí odborníci rozlišujú makrokostrné a tvrdokostné ryby – toto rozdelenie však nie je štandardizované]),

3 slangizmy (nespisovné neštandardizované pomenovania – napr. *kelňa* pre murársku lyžicu, *fukššvanc* pre chvostovku [pílku s úzkym listom], *jašterka* pre akumulátorový vozík).

2 Prvky odbornej slovnej zásoby vo všeobecnom výkladovom slovníku

Odbornú slovnú zásobu tvoria pomenovania rozličnej pragmatickej hodnoty (terminologické – termíny, neterminologické – profesionalizmy, slangizmy). Odborné pomenovanie môže byť jednoslovné alebo viacslovné, čo je síce irelevantné pri radení pomenovaní pojmov v odbornom výkladovom slovníku alebo encyklopédiu, ale pri spracovaní odbornej slovnej zásoby a najmä terminológie v slovníku je to, či ide o jednoslovný alebo viacslovný termín, dosť dôležité. Aj preto rozlišujeme medzi výkladom slova ako samostatného terminu a slova ako súčasti viacslovného terminu.

Neterminologické odborne pomenovania sú profesionalizmy a slangizmy. Tieto pomenovania vznikajú väčšinou z dôvodu ekonomizácie prejavu, preto bývajú najčastejšie jednoslovné. Keďže nie sú definované, netreba pri ich výklade vychádzať z definície, ako sa to žiada pri výklade slova fungujúceho ako termín, ale ako výklad možno uviesť termín, napr.

rámovka -y -iek ž (*štyl kvalifikátor*) rámova píla

kelňa -e -i ž (*slang* murárska lyžica)

paryba -y -rýb ž (*prof* vodný živočích podobný rybe, ale nepatriaci do triedy rýb, napr. žralok)

Podobný výklad možno uplatniť aj pri slove, ktoré je súčasťou viacslovného neterminologického odborného pomenovania. Treba však mať na pamäti, od ktorého slova sa pri výklade vychádza, pričom vo výklade odkážeme na slovo, ktoré je štandardizovaným termínom, teda pri ktorom možno nájsť vysvetlenie založené na definícii, napr.

bubon -bna m 1. 2. prístroj alebo súčasť stroja podobná bubnu
magnetický bubon prof magnetická bubnová -> pamäť

Pri neštandardizovaných, ale aj štandardizovaných viac-slovných odborných pomenovaníach možno odkázať na iné slovo, pri ktorom je takéto pomenovanie podrobnejšie vyložené, napr

magnetický príd súvisiaci s magnetizmom, založený na magnetizme
magnetický -> bubon

2.1 Rozdiel vo výklade pojmu v odbornom slovníku a vo všeobecnom výkladovom slovníku

Kým úlohou odborného výkladového slovníka je pomocou definície vysvetliť odborníkovi v tej-ktorej oblasti poznania pojmy, ktoré sú prístupné prostredníctvom ich pomenovaní, úlohou všeobecného slovníka je ukázať významovú stavbu toho-ktorého jazyka prostredníctvom výkladu významov slov a v prípade terminologických pomenovaní umožniť najmä neodborníkovi na základe všeobecných vedomostí urobiť si predstavu o pojmoch, ktoré tieto pomenovania označujú. Definícia pojmu v odbornom slovníku sa usiluje o usúvzťažnenie definovaného pojmu v systéme ďalších pojmov odboru, teda používa taký výklad, ktorý vychádza z miesta pojmu v systéme pojmov. Napr. pojem *ružový šum* definuje akustická terminológia ako "šum ktorého spektrum je spojené v sledovanom kmitočtovom pásme a ktorého spektrálna hustota akustického výkonu klesá s rastúcim kmitočtom o 3 dB na októvu", teda využíva pri definovaní termíny označujúce pojmy, ktorých pomocou si môže odborník v akustike urobiť predstavu o pojme *ružový šum*. Odborný výkladový slovník tento pojem vysvetľuje v rade ďalších pojmov združených okolo základného pojmu *šum* pomocou vyzdvihnutia tých logických predikátov všeobecného pojmu *šum*, ktoré tento podradený pojem odlišujú od iných súradných pojmov spadajúcich do logického spektra všeobecného pojmu *šum* (*biely šum*, *farebný šum*, *pásmový šum*).

Výklad tohto pojmu vo všeobecnom výkladovom slovníku sa zakladá na inom postupe. Keďže úlohou takéhoto slovníka nie je výklad pojmov, ale výklad významu slov, termín *ružový šum* nebude vyložený ako samostatné heslo, ale bude vyložený buď v rámci slovníkového hesla *šum*, buď v rámci hesla *ružový*. (To záleží na tom, či pôjde o slovník tezaurického alebo alfabetickeho typu, ako aj na tom, aký má ten-ktorý slovník rozsah.) Podľa nás vo všeobecnom výkladovom slovníku alfabetickeho typu výklad je pri hesle *ružový*, pretože ide hlavne o výklad významu slova *ružový* v tomto použití. Pri výklade tohto významu slova *ružový* možno vychádzať jednak z definície pojmu takto označeného, jednak možno brať do úvahy celé logické spektrum tohto pojmu, teda aj predikáty, ktoré nie sú v definícii zastúpené, ba dokonca aj tie významové príznaky (sémy), ktoré vyplývajú z hodnotiaceho aspektu pomenovacieho procesu.

2.2 Spracovanie termínov vo všeobecnom výkladovom slovníku

Pri opise terminologických pomenovaní v slovníku sa ukazuje ako užitočné rozdeliť pomenovania na jednoslovné a združené, a to aj preto, že základnou jednotkou, ktorú všeobecný výkladový slovník spracúva, je lexéma, teda jednoslovné pomenovanie.

2.2.1 Spracovanie jednoslovných termínov

Pri spracovaní jednoslovných termínov môžu nastať tieto prípady

1 Slovo funguje iba ako termín v niektorom odbore a nie je frekvencované v komunikácii mimo tohto odboru. Z toho vyplýva, že prameňom, o ktorý sa pri výklade významu takéhoto slova-termínu možno oprieť, je takmer výhradne odborná literatúra. Najlepším prameňom je vtedy definícia v normalizačnej, učebnicovej alebo encyklopedickej literatúre. Ak definícia nenarába iba so špeciálnymi pojmami odboru, možno ju po príslušnej úprave, skrátení použiť ako výklad, napr.

augmentatívum -va -tív s *lingv.* slovo so zveličujúcim príznakom (napr. *psisko*, *dievčisko*).

2 Niekedy sa terminologické pomenovanie zriedkavé v neodbornej komunikácii vyskytuje v terminológii viacerých odborov, pričom môže mať rôzne definície v rámci týchto odborov, ale pojem vychádza z abstrakcie rovnakého javu. Napr. pojem *audiometria* je definovaný v medicíne ako "odbor zaoberajúci sa meraním citlivosti sluchu", v akustickej fonetike ako "meranie schopnosti sluchu vnímať a rozoznávať rozličné hlasy v reči" (Horecký - Rácová, 1979, s. 18) a vo fyziologickej akustike ako "metódy merania veličín sluchového vnímania" (ČSN 01 1600, 1983, s. 11). Z definícií je zrejme, že pojem je abstrakciou rovnakého procesu, resp. procesov a odlišností v definíciách sú výsledkom zorného uhlu toho-ktorého odboru. Nebolo by preto ekonomické pokladať každú definíciu za významotvornú, ale vyhodnotiť ju je vybrať z nich spoločné významotvorné príznaky. Pragmatický (štylistický) kvalifikátor pritom možno voliť všeobecne alebo možno uviesť odbory, v ktorých sa tento termín používa, napr.

audiometria -e -í z *odb.* (*lek.*, *lingv.*, *fyz.* /*akust.* /) odbor zaoberajúci sa meraním citlivosti sluchu a sluchových vnemov.

3 Termín je pomenovaním pojmu s rozličnými definíciami v rozličných odboroch, pričom v definíciách sa nepoužívajú úzko špeciálne pojmy, teda aj empirická predstava vyvolaná v neodbornej komunikácii pomenovaním pojmu a teoretické poznanie takto pomenovaného pojmu nie sú zásadne odlišné. Vtedy možno chápať definíciu každého pojmu pomenovaného slovom o ktorého výklad nám ide, ako významotvornú, teda slovo hodnotíme ako viacvýznamové. To, do akej miery budú jednotlivé definície zastúpené ako významotvorné, závisí už od poňatia slovníka. Ako príklad možno uviesť slovo *átrium*, ktoré vystupuje ako termín v architektúre (dokonca ako viacvýznamové) a v anatómii. V slovníku ho možno spracovať asi takto.

átrium -ia -í s 1. *archit.* vnútorný nekrytý dvor najmä rodinného domu. 2. *archit.* hustý ústredný priestor rímskeho a etruského domu. 3. *anat.* srdcová predsieň.

4 Niekedy treba neodborný a odborný význam slova chápať ako dva rozličné významy, hoci sa môžu viazať na rovnaký denotát, resp. ich významy sa môžu čiastočne prekrývať, pretože empirická predstava vyvolaná pomenovaním sa odlišuje od teoretických vedomostí o takto pomenovanom pojme. Napr. slovo *šum* má v bežnej komunikácii rovnaký denotát ako akustický termín *šum*. Avšak definícia pojmu, ktorý teoreticky zovšeobecňuje jav

šumenia, má s bežným empirickým uchopením tohto javu a jeho verbalizáciou málo spoločného. Navyše ani definovanie jedného a toho istého javu v rámci toho istého odboru nemusí byť rovnaké. Akustika definuje šum raz ako "zložený zvuk, ktorý má aspoň v určitých kmitočtových pásmach spojené spektrum s náhodnými hodnotami amplitúdy a fázy", (ČSN 01 1600, 1965, s. 11) raz ako "nepravidelné alebo štatisticky náhodné kmity" (ČSN 01 1600, 1983, s. 3). Z definícií jasne vyplýva, že teoretické poňatie šumu sa už natoľko vzdialilo od empirického, že je potrebné, aby významy, ktoré vyplývajú z empirického a teoretického poznania, boli nejakým spôsobom diferencované. Pomerne dobre k tomuto problému pristupuje Krátky slovník slovenského jazyka (KSSJ), kde sa šum vykladá ako "šumenie" a za bodkočiarkou je kvalifikátor *odb*, za ktorým nasleduje výklad slova šum ako odborného termínu (Výklad je prijateľný s tým, že kvalifikátor by bolo treba zúžiť napríklad na *akust*, pretože všeobecne odborne je šum definovaný ešte všeobecnejšie a výklad v KSSJ zodpovedá akustickej definícii pojmu šum). Ak máme prístup k dvom odborným definíciám, ako to je v prípade termínu šum, vychádzame pri tvorení výkladu podľa možnosti z tej jednoduchšej, ak, samozrejme, nie je zastaraná.

5 Ak má termín inú ako singulárnu podobu (najmä v biologických vedných disciplínach), pričom odborné pomenovanie je frekventované aj v neodbornej komunikácii, avšak empirická predstava vyvolaná pomenovaním nepatrí medzi centrálne predikáty logického spektra pojmu s týmto pomenovaním získaného teoretickým poznaním, môžeme ho uviesť takto

koral -a, *mn* N a A -y *m* drobný morský živočích žijúci v súvislých útvaroch na morskom dne, *zool* príslušník triedy koralov *koralý Anthozoa* trieda kmeňa mechúrnikov (*ako rodové zaradenie*) jestvujúca po celý život v štádiu polypa (*diferenčný znak*)

Pri takomto výklade musíme v slovníku vysvetliť aj pojmy *mechúrnik*, *polyp*, *biologická trieda* a *kmeň*.

6 Výklad, v ktorom sa v rámci jedného významového radu dopĺňajú príznaky relevantné pre odborný význam slova, je vhodný pre nomenklatúrne typy terminológií (biológia, chémia). Napríklad

železo -a s najbežnejší a najrozšírenejší kov, ľahko podliehajúci oxidácii, *chem* prvok s atómovým číslom 26, *zn* Fe

Prvá časť tohto výkladu je všeobecná, tam vymenované predikáty pojmu *železo* patria k všeobecným znalostiam, narába sa s nimi aj v odbornej chemickej, ale aj metalurgickej literatúre. Predikáty pojmu *železo* uvedené za kvalifikátorom *chem*, ktorý slúži zároveň ako časť výkladu, patria k špecializovaným chemickým vedomostiam. Podobné postupy sa uplatnili už v KSSJ.

7 Osobitným prípadom tvorby výkladu je, keď empirická predstava vyvolaná použitím slova v neodbornej komunikácii nekorešponduje s pojmom pomenovaným takým istým slovom v odbornej komunikácii a navyše definícia pojmu je podaná inak ako rodovo-druhovým spôsobom (vymenovanie nadradeného pojmu a diferenčné znaky definovaného pojmu), napríklad je sformulovaná na báze matematickej funkcie či vzťahu. Príkladom je definícia,

cia, ktorú uvádza I. Masár pre pojem *výhrevnosť* ("podiel spalného tepla paliva zmenšeného o skupenské teplo vyparovania vody vznikajúcej reakciou, prípadne i obsiahnutej v palive, a jeho hmotnosti"). Takúto definíciu len ťažko možno použiť ako výklad vo všeobecnom výkladovom slovníku, jednak preto, že je nezrozumiteľná bez špeciálnych vedomostí, jednak preto, že je v nej obsiahnutých veľa ďalších pojmov, ktoré by sme museli zložito vysvetľovať. Preto vychádzame z istého zjednodušenia. V KSSJ sa *výhrevnosť* vysvetľuje ako "schopnosť vydávať teplo", pričom sa predpokladá, že ide o vlastnosť (Masár, 1984, s. 75). V skutočnosti však ide (hoci tu je koncovka *-osť*, ba skôr práve pre ňu) o kvantitatívnu, nie o kvalitatívnu kategóriu (podobne ako pri slove *nehodovosť*) a *výhrevnosť* treba vysvetliť skôr ako "teplo (tepelná energia), ktoré (ktorá) sa uvoľní spálením 1 kg alebo m^3 látky", pričom možno názornosť rozšíriť príkladom "nafta má výhrevnosť až 42 000 kJ na kg hmotnosti".

8 K problematike vyložiteľným patria aj termíny niektorých spoločenských vied, najmä politológie, ktoré sú často aj ideologicky zafarbené, ich výklad môže mať individuálne črty, prípadne dochádza k zmiešaniu pojmov označených rovnakým pomenovaním v rozličných odboroch. Okrem toho aj v jednom odbore môže byť jeden a ten istý pojem charakterizovaný inými predikátmi, pretože môže jestvovať viac škôl, ktoré rovnaké javy interpretujú inak. Preto je pri výklade potrebné pridržať sa čisto pozitívnych príznakov pojmu. Napríklad *socializmus* by bolo možné vyložiť ako politologický termín, samozrejme pod podmienkou, že súčasná slovenská politológia alebo niektorá politologická škola má nejaký súpis definovaných termínov, a ak takýto zdroj nejestvuje, nemožno toto slovo kvalifikovať inak ako (politický) profesionalizmus, prípadne ho netreba kvalifikovať vôbec, pričom by sa vo výklade mohli uplatniť asi takéto predikáty tohto pojmu

- 1 spoločensko-ekonomický systém
- 2 dominujúce nesúkromné vlastníctvo výrobných prostriedkov
- 3 štátne nadené hospodárstvo

Problematiké je to, že posledné dva predikáty sú pravdivé, iba ak sa hovorí o socializme vo východnej Európe. V spojení *švédsky socializmus* už ako významotvorné neplatia. Tam sú zasa "najnápadnejšie" tieto predikáty

- 1 spoločensko-ekonomický systém
- 2 vysoká progresívna miera zdanenia
- 3 z nej vyplývajúca sociálna rovnosť

Preto pri spoločenskovedných termínoch považujeme za potrebné, aby sa ako termíny (pragmatickým kvalifikátorom) označovali iba slová, ktoré sú v oficiálnych súpisoch termínov, príp. v učebniciach, pričom pojmy, ktoré tieto slová pomenávajú, musia byť definované. Ak táto podmienka nie je splnená, možno tieto slová označiť ako profesionalizmy alebo ich netreba označovať vôbec a pri ich výklade sa pridržať bežnej významovej konkretizácie podľa kontextu, v ktorom fungujú.

2.2.2. Výklad slova ako súčasti viacslovného terminologického pomenovania

Táto časť sa týka najmä adjektívnych zložiek združených terminologických pomenovaní, ktoré vo funkcii aktualizovaného logického predikátu bližšie charakterizujú niektorý nadradený pojem vyjadrený obyčajne jednoslovným termínom. Vzťah medzi zložkou termínu a formálne identickým neodborným slovom môže nadobudnúť rozmanitú kvalitu od obsahovej identity po úplnú obsahovú rozdielnosť. Jednotlivé prípady rozoberieme

1 Význam slova v terminologickom pomenovaní je identický s neodborným významom slova

Ak má slovo fungujúce v rámci termínu rovnaký význam ako v neterminologickom použití, netreba termín, v rámci ktorého funguje vo výklade tohto slova, vôbec uvádzať, prípadne ho možno uviesť za pragmatickým kvalifikátorom bez ďalšieho výkladu, napr

hlavný l. príd 1. najdôležitejší, základný, ústredný, *op* vedľajší, pobočný, *akust* *hlavna os*

2 Význam slova v terminologickom pomenovaní nie je identický s neodborným významom slova

Ak empirická predstava vyvolaná použitím adjektíva v odbornej komunikácii sa líši od aktualizovaného predikátu pojmu pomenovaného tým istým adjektívom v odbornej komunikácii, treba význam, ktorý má adjektívum vo funkcii časti termínu, vysvetliť. Postupujeme vtedy tak, že pri výklade významu slova najbližšieho k predpokladanému významu tohto slova fungujúceho v terminologickom pomenovaní uvedieme pragmatický kvalifikátor, celé terminologické pomenovanie a vysvetlenie, ktoré sa môže zakladať na definícii alebo, ak by bola definícia príliš zložitá, na predikatoch logického spektra pojmu neuplatnených v definícii. Ukážeme to na príklade spracovania termínu *ružový šum*

ružový príd 1. 2. bledočervený, slabočervený, *akust* *ružový šum* ktorý vyvoláva synestetickú predstavu ružovej farby

Definícia pojmu *ružový šum* je na využitie vo všeobecnom výkladovom slovníku príliš zložitá ("šum, ktorého spektrum je spojené v sledovanom kmutočtovom pásme a ktorého spektrálna hustota akustického výkonu klesá s rastúcim kmutočtom o 3 dB na októvu"), preto vychádzame z faktu, že niektoré zvuky sú schopné vyvolať synestetické predstavy, a ten sme uplatnili vo výklade

Vo väčšine terminologických združených pomenovaní aspoň jedno slovo má význam neodporujúci empirickej predstave vyvolanej použitím tohto slova v odbornej komunikácii alebo pojmu z blízkej alebo tej istej oblasti, v pomenovaní ktorého sa používa, napr *dôchodok* a *hrubý* v termíne *hrubý národný dôchodok* (tu treba vyložiť slovo *národný* v rade ekonomických termínov). Sú však aj také prípady, keď terminologické združené pomenovanie stratilo motiváciu, podľa ktorej bolo pomenované a združené pomenovanie nemožno vysvetliť tak, že vysvetlíme jeden jeho člen, napr parafrázovaním definície podradeného pojmu s využitím nadradeného pojmu (*ružový šum* = šum, ktorý . . .). Takým príkladom sú termíny *vydavateľský hárok* a *autor-ský hárok*. Tie možno vyložiť na základe empirického poznania denotátu

(16 strojopisných strán) alebo na základe funkcie, ktorú tento denotát plní, ako *"polygraf"* merná plánovacia jednotka rozsahu knihy", čo môžeme doplniť aj empirickým poznaním "v rozsahu 16 strojopisných strán"

Vyložiť ich pritom možno aj pri slove *hárok*, aj pri slove *vydavateľský*, resp *autorský*, alebo iba pri jednom člene tohto terminologického združeného pomenovania, pričom možno na druhý člen odkázať

3 Konkretizácia významu vzťahových adjektív v terminologických pomenovaniach

Vzťahové adjektíva sa v slovníkovom spracovaní často hniezdajú k substantívam, od ktorých sú odvodené, pričom sa väčšinou osobitne nevykládajú. Výklad však je potrebný v tých prípadoch, keď význam odvodeného adjektíva nie je čisto vzťahový, alebo v prípade, že sa pomocou takéhoto adjektíva tvorí ustálené spojenie s ustáleným, v rámci odboru definovaným významom (v prípade akustickej terminológie ide najmä o pomenovania, v ktorých je adjektívny atribút v sémantickej funkcii zreteľa). Napríklad termín *vzduchová nepriezvučnosť* sa definuje ako "*schopnosť deliacej konštrukcie brániť prenosu zvuku vedeného vzduchom*" (ČSN 01 1600, 1983, s. 15). Slovo *nepriezvučnosť* môžeme vyložiť ako akustický termín s významom "*schopnosť neprepúšťať zvuk*". Pri vykladaní slova *vzduchový* môžeme potom za kvalifikátorom *akust* uviesť termín *vzduchová nepriezvučnosť* a slovo *vzduchový* ako časť tohto termínu vyložiť ako "*pre zvuk vedený vzduchom*".

vzduchový *akust* *vzduchová nepriezvučnosť* týkajúca sa zvuku vedeného vzduchom

Ako vidno, pri spracovaní prvkov odbornej slovnej zásoby vo všeobecnom výkladovom slovníku sa môže využiť nielen definícia pojmu, ktorého pomenovanie sa v slovníku vykladá, ale celé spektrum predikátov, ktoré sa danému pojmu pripisujú aj mimo odborného (vedeckého) poznania. Týka sa to najmä výkladu významu termínov, ktoré boli utvorené metaforicky (*ružový šum*, *jarebný šum*)

Literatúra

HORECKÝ, J. - RÁCOVÁ, A. Slovník jazykovedných termínov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 208 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala - M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1987. 592 s.

MASÁR, I. Vypracúvanie definície termínu a názvu v Krátkom slovníku slovenského jazyka. Kultúra slova, 18, 1984, s. 72-79.

SCHMIDT, W. Charakter und gesellschaftliche Bedeutung der Fachsprachen. Sprachpflege, 1969, N. 1, S. 10-21.

Lexikálnosémantická analýza slovíes *vidieť* v slovenčine a *видеть* v ruštine (z kontextuálneho aspektu)

Tatjana Grigorjanová

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

Lexikálny systém jazyka sa vyznačuje zložitou vzťahov medzi jeho jednotlivými prvkami, ktoré spolu súvisia a vzájomne sa ovplyvňujú. Hovoríme o systémových vzťahoch. Súčasná lexikológia a lexikálna sémantika si kladie za cieľ postihnúť tieto vzťahy a určiť objektívne ukazovatele, na základe ktorých sa slová združujú do určitých zoskupení.

Slovná zásoba tvorí jednu zo základných jazykových rovín, jednotky ktorej sú bilaterálne, formálne obsahové a majú povahu paradigmatického typu na úrovni abstrakčnej a realizačného exemplára na úrovni empirickej. Tieto jednotky sú vo vzájomných interných a externých vzťahoch v rámci jednej roviny, aj s jednotkami iných rovín (Filipec, 1979, s. 10).

Slovná zásoba ako systém pozostáva z množstva čiastkových významových subsystémov, ktoré majú povahu sémantických paradigiem, zjednotených na základe spoločnej sémý a určených svojím špecifickým diferenciačným príznakom.

Lexikálnosémantický systém nie je možné skúmať ako celok, pretože je to systém otvorený. Možno ho však skúmať prostredníctvom analýzy čiastkových systémov, a to tzv. sémantických polí, lexikálnosémantických skupín, radov a pod. (napr. Sekaninová, 1983). Lexikálnosémantické skupiny sa vyčleňujú zo sémantických polí. Sú to také paradigmatické zoskupenia slov, ktoré patria k jednému slovnému druhu.

Slovesná lexika v porovnaní s inými lexikálnymi subsystémami sa vyznačuje najvyššou zložitou. Lexikálne komponenty sú v slovesných významoch tesne prepojené s gramatickými a lexikálno-gramatickými komponentmi. Sloveso zaujíma preto najdôležitejšiu pozíciu v sémantickej štruktúre vety.

Skúmanie lexikálnych systémov rôznych jazykov porovnávaním jednotlivých makrosystémov a mikrosystémov cez ich prvky v rámci konfrontačnej lexikológie spočíva v paralelnom odhaľovaní charakteristických osobitostí v daných jazykoch na tých istých úsekoch lexikálnych systémov a v tom istom časovom priereze.

V našom príspevku poukážeme na aplikáciu konfrontácie čiastkového systému slovenskej a ruskej lexiky, a to slovíes *vidieť* v slovenčine (S) a *видеть* v ruštine (R). Tieto slovesá zaujímajú centrálnu pozíciu v lexikálnosémantickej skupine slovíes zrakového vnímania. Slovesá zrakového vnímania ako lexikálnosémantická skupina sa vyčleňujú z početnej skupiny slovíes vnímania na základe toho, že odrážajú okolitý svet vo vedomí človeka prostredníctvom orgánov zraku. Daneš – Hlavsa a kol. (1981, s. 149–150) vyčleňujú predikáty vnímania na základe spoločného obsahu (duševná činnosť človeka) a spoločných formálno-syntaktických črt. Tieto slovesá spája pre-

dovšetkým to, že v ich valenčnom poli sa vyskytuje participant, ktorý autori nazvali informácia. Ide predovšetkým o predikáty vlastnenia, odovzdávania a prijímania informácie.

Nakoľko nás daná problematika zaujíma z pohľadu kontextu, nebudeme dané slovesá skúmať izolovane, t.j. len na základe lexikografických údajov, ale zameriame sa aj na ich fungovanie v konkrétnych rečových situáciách. Výstižné odôvodnenie tohto prístupu možno nájsť u S. D. Kacnel'sona (1972, s. 142), ktorý píše: "Reálne fakty skutočnosti sa neodrážajú v izolovaných slovách, ako sú uvedené napr. v slovníkoch, ale v rečových komunikáciách, ucelených výpovediach, textoch".

Slovesá *vidieť* / *видеть* patria predovšetkým do perceptívnej sféry, ale sú zaujímavé aj tým, že v určitých kontextoch viažu na seba aj kognitívne významy (Arut'unova, 1989, s. 7–30). Popri svojom základnom význame "vnímať pomocou zraku" ako jedného zo zmyslov môžu vyjadrovať aj "vnímanie inými zmyslami", nie sú určité prvky subjektívnej modalítity alebo môžu byť obohatené o kognitívne významy na úkor straty perceptívnosti. V našej analýze sa pokúsime vyčleniť jednotlivé kontextové významy daných slovíes, porovnať ich v oboch jazykoch, doložiť ich príkladmi, t.j. dostatočným kontextom, poukázať na vhodné a odlišné vyjadrenie rovnakých semém a načrtnúť jednotlivé fázy významového prechodu z perceptívnej sféry do kognitívnej.

Slovesá *vidieť* / *видеть* majú čisto perceptívny charakter len vo významoch vyjadrujúcich "všeobecnú schopnosť zrakového vnímania" (*Видеть* len na jedno oko – *Он видит только одним глазом*) alebo "proces zrakového vnímania" (*Со зрением, то сердце не болит* / *присл* / – *Что глаза не видят, о том сердце не болит*). V niektorých prípadoch sa tento význam preklada do R aj slovesom *замечать*. Napr. *Дети еще время от времени незаметно отдубасят друг друга, но я и Войто делаем вид, что этого не замечаем* – *присутствовавшая зная делала вид, что не замечает молодого человека, хотя все время и косилась на него* (Булгаков) – *притомна šľachta sa tvárila, že mladého človeka nevidí, hoci naňho stále zazerala*.

V iných typoch kontextov slovesá *видеть* / *видеть* vyjadrujú "proces zrakového vnímania" len okrajovo ako sprievodný jav popri dominantných významoch "stretávať" (sa), "vidieť" (sa). Napr. *Ряд са с йои позховарал, вед' ю невидел скоро двадсат' роков* (Нечко) – *Он с удовольствием с ней поговарил, вед' ее не видел почти двадцать лет* – *Господин артист сегодня дома, будет рад вас видеть* (Булгаков) – *Ран umelec je dnes doma, rád sa s vami uvidí / rád sa s vami stretne / rád vás prijme*. V R má sloveso *видеть* v tomto význame širšie použitie ako *видеть* v S, do ktorej sa často preklada individuálne. Napr. *Могу ли я видеть представителя правления?* – *вежливо осведомился экономист-плановик* (Булгаков) – *"Mohol by som hovoriť / stretnúť sa so správcou?" / Mohli by ste mi zavolať správcu?"* – *здворило са спýтал економ плановач*.

K ďalším významom slovíes *видеть* / *видеть* patrí aj seméma "vybavovať si v myslí, predstavovať si", ktorá má všeobecnejší perceptívny význam,

doplnený aj o kognitívnu zložku (myšlienkový proces) Napr. *Stano sa odlepi od skaly, Danko ho doteraz vidí, vrchná pera sa mu v chlapčenskom úsmeve bojzljivo chvela* (Dzvoník) – *Стано оторвался от скалы, Данка его и теперь видит, верхняя губа у него дрожит в мальчишеской улыбке*. Tento význam vyjadrujú aj spojenia *vidieť* v *predstavách*, v *duchu*, *pred sebou* ap., ktoré sa do R ľuďmi prekladajú slovesami *представлять, воображать*. Do tejto sématickej podskupiny možno zaradiť aj významovo blízke spojenia *vidieť vo sne* / *видеть во сне*, v ktorých sa prelínajú perceptívna a kognitívna zložka.

Dalej si rozoberieme podskupinu tých významov sloves *vidieť* / *видеть*, v ktorých prevláda kognitívna významová zložka a perceptívna zložka je buď minimalizovaná alebo úplne potlačená.

V prípade semémy "všimáť si, badať, pozorovať" možno ešte do určitej miery hovoriť o zmyslovom vnímaní, lebo na získaní informácie sa spolu s inými faktormi podieľa aj zrak, prípadne sluch, hoci vo väčšine prípadov zohráva iba sprievodnú úlohu. Uvedieme si niekoľko typov kontextov s touto sememou v oboch porovnávaných jazykoch. Na základe analýzy konkrétneho materiálu možno v rámci daného významu rozlíšiť určité významové odtienky (sémy) podľa toho, v akom pomere sa nachádzajú už spomenuté zložky (perceptívna a kognitívna).

V prvom prípade ide o prevládanie perceptívnej zložky nad kognitívnu. Napr. *Že je to rôznorodá spoločnosť, dalo sa vidieť na prvý pohľad, ani nie tak zo správania ľudí, ticheho a utiahnutého, ako z ich oblečenia* (Dzvoník) – *То, что это разнообразное общество, видно было с первого взгляда, но не так по поведению людей, тихому и скованному, как по их одежде*. V R aj S sa obe sémy danej semémy vyjadrujú vo väčšine prípadov zhodne, potvrdzuje to aj východiskový ruský kontext. *Помните, Амвросий? Ну что же спрашивать? По губам вашим вижу, что помните* (Булгаков) – *Pamatate sa, Ambróz? Načo sa pýtať? Na perách vám vidím, že sa pamätáte*.

V iných typoch kontextov môžeme v oboch porovnávaných jazykoch zaznamenať určitú vyváženosť perceptívnej a kognitívnej zložky v danej seméme. Napr. *Videla som, že s Helenou nie je rozumná reč, bola už veľmi opitá a nevedela, čo tára* (Mitana) – *Я видела, что с Хеленой невозможно нормально говорить, она была уже сильно пьяная и не знала, что болтает*. Ako ukazuje kontext, na získaní danej informácie sa podieľali nielen zmysly (zrak, sluch), ale aj úsudok (myšlienkový proces). Potvrdzuje to aj analogicky ruský kontext. *"А вы, как я вижу," улыбаясь заговаривал рыжий, "ненавидите этого Латунского"* – *"Уу, ako vidím," s úsmevom povedal ryšavý, "nenávidíte tohto Latunského"*.

Trochu iného charakteru sú tie prípady, kedy samotný proces zrkovného vnímania nie je dôležitý, dá sa povedať, že je úplne potlačený, lebo hlavnú úlohu v nich zohráva poznanie, dlhodobá skúsenosť, úsudok ap., t.j. kognitívna zložka. *Ale ak ich máš dosť [peňazí], chceš ich mať ešte viac, tak je to Videla som to na strykovi Otrasně, ako ten hrabal. Na to sa nedalo pozerat'* (Mitana) – *Я это видела (замечала) на дяде, до чего тот загребал, невозможно было смотреть*.

K ďalším významom sloves *vidieť* / *видеть* s prevládajúcou kognitívnu zložkou patrí seméma "chápať, uvedomovať si niečo". Napr. *"Myslíš si, že som slepy a nevidím to?" rozčuľuje sa otec na druhom konci drôtu. "Najradšej by si ma tu celkom uvaznila"* (Farkašová) – *"Ты думаешь, что я слепой и не вижу (не понимаю) этого?" возмущается отец на другом конце провода. "Ты бы хотела держать меня в четырех стенах"*. Táto seméma daných sloves sa vyskytuje v oboch porovnávaných jazykoch, ale v R sa častejšie vyjadruje slovesom *понимать* (*Už vidí, čo je za tým – Он уже понял, что за этим кроется* – *Ja to vidím takto – Я понимаю это так*).

Aj pre semému "považovať, pokladať niekoho, niečo za niekoho, niečo", vyjadrenú slovesami *vidieť* / *видеть* je príznačná prevaha kognitívnej zložky nad perceptívnou. Napr. *Prečo chceš vidieť vo mne nepriateľa?* (Vámoš) – *Почему ты хочешь видеть во мне врага?* V R môže byť často daná seméma realizovaná okrem slovesa *видеть* aj slovesom *считать кого, что кем, чем* (*Videla v ňom ešte dieťa – Она считала его еще ребенком – Видел в том зраду – Он видел в этом предательство / Он считал это предательством – Во всем видит иба пенязе – Он во всем видел только деньги*).

Sloveso *vidieť* môže v S vyjadrovať semému "dobre poznať niekoho, niečo", ktorá nie je charakteristická pre ruské sloveso *видеть* a okrem niekoľkých individuálnych prípadov spravidla býva v R realizovaná slovesami *понимать кого, что* alebo *разбираться в чем* (*Dobre do týchto vecí vidím – Я в этих делах хорошо разбираюсь – Бол сом len chlapcom a je prirodzene, že som nevidel do jadra vecí [Letz] – Я был только мальчиком, и естественно, что я не понимал суть дела*).

Ďalšiu podskupinu sloves *vidieť* / *видеть* sme vyčlenili na základe spoločnej sémy tzv. subjektívnej modality, ktorá je v rôznej miere zastúpená v jednotlivých významoch týchto sloves. Táto podskupina je zaujímavá aj tým, že v nej pozorujeme najväčšie rozdiely v sématickej štruktúre analyzovaných sloves v porovnávaných jazykoch.

Slovenské sloveso *vidieť* je na rozdiel od ruského *видеть* osobitne tým, že môže v spojeniach typu *rád, nerád niekoho, niečo vidieť* vyjadrovať semému "mať, nemať niekoho, niečo rád", ktorá sa do R preklada slovesami *(не)любить, (не)нравиться*, sloveso *видеть* v týchto prípadoch nemôžeme použiť. Napr. *Rodičia neradi videli, že sa s Jurajom kamarátim* (Dzvoník) – *Родителям не нравилось, что я дружу с Юрием* – *Nerád videl, keď mu niekto napomenul kováčstvo* (Kukučín) – *Он не любил, когда ему напоминали кузнечное ремесло*.

Nemenej zaujímavé je pre nás aj kontextové použitie ruského spojenia *видеть что от кого-либо* realizujúce semému "mať, dostať", ktorá v S môže byť vyjadrená slovesom *видеть* len v určitých kontextoch. Napr. *Заверяю вас, что от вашего Николая Петровича я, кроме этой браслеты и колечка, ничего не видела* (Чехов) – *Убеждаю вас, že od Nikolaja Petroviča som okrem tohto náramku a prsteňa nič nevidela (nedostala)*. V ruských kontextoch iného charakteru však táto seméma v S nemôže byť

realizovaná slovesom *vidieť*, ale sa prekladá individuálne Napr. *Моя драма в том, что я живу с тем, кого я не люблю, но портить ему жизнь считаю делом не достойным. Я от него ничего не видела, кроме добра* (Булгаков) – *Moja tragédia spočíva v tom, že žijem s tým, koho neľúbim, ale považujem za nízke kažiť mu život. Zažila som s ním len dobré / Dostávalo sa mi od neho vždy len dobré*

Séma subjektívnej modality je typická pre dané slovesá aj vo význame blízkom k citoslovciam alebo časticiam. V S obyčajne vždy ide o sloveso *vidieť* v 2 osobe jednotného alebo množného čísla. V týchto prípadoch ide o vyjadrenie semémy "dotvrdenie nejakej výpovede". Do R sa tento význam môže preložiť jednak slovesom *видеть* v 2 osobe alebo sa prekladá individuálne Napr. *Но видишь, что я тебе что сказал? – Видишь, то же добрый напад!* – *Ну слушай, это хорошая идея!*

Ruské spojenia *видите ли, извольте ли видеть* obsahujú v sebe semému "všimnite si, pochopte" pri zdvorilom vysvetľovaní niečoho. Do S sa prekladajú zvyčajne spojeniami *ráčte vedieť, ráčte si všimnúť, tak aby ste vedeli* a pod. Napr. *"Какая голова?" спросила Маргарита, глядя в неожиданного соседа. "Да, извольте ли видеть," объяснил рыжий, "сегодня утром в грибоедовском зале голову покойника стащили из гроба"* (Булгаков) – *"Рáčte vedieť," vysvetľoval ryšavý, "dnes ráno в грибоедовской зале шлоху з гробу голову мртвего"* – *Видите ли, какая странная история, я сижу здесь из-за того же, что и вы, именно из-за Понтия Пилата* (Булгаков) – *Tak aby ste vedeli, je to taky zvláštní příběh. Som tu zatvorený pre to isté, čo i vy, práve kvôli Pontskému Pilátovi*

V S môže sloveso *vidieť* v určitých kontextoch popri seméme "stretnúť sa s niekým" obsahovať aj subjektívnu sému vyhrážky (*Но len počкай, ved' ты са еште увидишь* – *Ну погоди, мы еште встретимся*), ktorá nemôže byť realizovaná ruským slovesom *видеть*

Dana analýza ukázala, že sémantická štruktúra oboch porovnávaných sloves je veľmi bohatá a ich kontextové použitie je široké. Dospeli sme k zaveru, že obe slovesá popri svojich základných perceptívnych významoch sú schopné realizovať aj celú škálu kognitívnych významov, aj keď nie vždy zhodnými prostriedkami v oboch porovnávaných jazykoch.

Zistili sme, že najmenšie odchylky v sémantickej štruktúre analyzovaných sloves sa vyskytujú pri realizácii ich základných (perceptívnych) významov. S ďalším významovým posunom smerom ku kognitívnej sfére vidno, že sémantické rozdiely v štruktúre týchto sloves sú evidentnejšie. Najmenej zhodne vyjadrených semém daných sloves v oboch porovnávaných jazykoch pozorujeme v poslednej analyzovanej podskupine so spoločnou sému subjektívnej modality. Mnohé prípady tejto podskupiny sa už nachádzajú na rozhraní voľných a ustálených spojení, ktoré sú predmetom výskumu frazeológie.

Sme si vedomí, že sme úplne nepostihli celú túto oblasť, ktorá sa vyznačuje veľkou mierou osobitosti individuálneho vyjadrovania v oboch jazykoch. Daná práca slúži ako podklad pre ďalšiu analýzu celej rozsiahlej lexikálnosemantickej skupiny sloves zrkovového vnímania a typických sloves-

no-menných spojení vyjadrujúcich tento proces v kontextovom použití v ruštine a slovenčine

Literatúra

АРУТЮНОВА, Н. Д. "Пологать" и "видеть" (К проблеме смешанных пропозициональных установок) In Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. Москва, Наука 1989, с. 7–30

DANEŠ, F. – HLAVSA, Z. a kol. Větné vzorce v češtině. Studie a práce lingvistiky 16. Praha, Academia 1981. 270 s.

FILIPČEC, J. K. vystavbě lexikologie jako lingvistického usku. In Сопоставительно изучаване на частичне лексикални системи на славянските езици в синхрония и диахрония. Ред. К. Чолакова. София, Издателство на българската академия на науките 1979, с. 7–22

КАЦНЬЕЛЬСОН, С. Д. Типология языка и речевое мышление. Ленинград, Наука 1972. 216 с.

SFKANINOVA, E. Z konfrontacie sémantického poľa sloves pocitu v ruštine a slovenčine. Slavica, 52, 1983, s. 1–6

ВАСИЛЬЕВ, Л. М. Семантика русского глагола. Москва, Высшая школа 1981. 194 с.

Predpoklady sémantickej integrácie galicizmov v slovenčine

Oľga Orgoňova

Filozofická fakulta UK, Bratislava

Pomenovanie *galicizmus* používame v tomto texte na označenie jazykových výpožičiek francúzskeho pôvodu prenesených či prevzatých do slovenčiny, teda nie na označenie frazeologických jednotiek, ako sa niekedy (najmä u aktívnych používateľov francúzštiny) zužuje rozsah tohto výrazu v súlade s prvým významom tohto bisémického slova vo francúzštině.

Integráciu vymedzujeme ako jeden z aspektov procesu vzájomného pôsobenia jazykov popri *interferencii*, ktorá má za následok *prenášanie* cudzojazyčných prvkov v reči, a *transferencii*, ktorá podmieňuje *penikanie* týchto prvkov do preberajúceho systému. Výsledkom integračného procesu je *asimilácia* prevzatých prvkov v preberajúcom systéme. Naším cieľom bude poukázať na niektoré tendencie v sémantickej integrácii galicizmov v slovenčine.

Z hľadiska výberu materiálu vo vzťahu k pôvodnému modelu pracujeme s tzv. importovanými galicizmami (Haugen), čiže lexikálnymi jednotkami prenesenými do istej miery formálne i obsahovo, kalky, hybridy ani sémantické výpožičky do tohto materiálu nezahŕňame.

Sémantická integrácia galicizmov v slovenčine nie je procesom jednoduchým, ako by sa mohlo zdať z hľadiska niektorých (izolovaných) mumo-

zykových okolností procesu. Napríklad z časového hľadiska sa galicizmy zaraďujú medzi "mladé" jazykové výpožičky v slovenčine, pretože k nám začínajú prenikať v podstate až v 19-20 storočí (Habovštiaková, 1988), a tak doba integračného procesu v porovnaní s dávnejšiu výpožičkami napríklad maďarčiny či nemčiny je relatívne krátka. Ak berieme do úvahy niektoré z jazykových faktorov, napríklad preberanie tzv. denotatívnych galicizmov v dôsledku nejstovovania pomenovania pre nový predmet alebo pojem, najmä v prípade konkrétnej substantívnej lexiky v bežnej slovnej zásobe (názvy jedál, nápojov, módnych odevov, kozmetických prípravkov ap.), či v prípade odbornej terminologickej lexiky (technické a iné termíny, ktoré si vyžadujú významovú jednoznačnosť), opäť môžeme konštatovať obmedzenosť, hoci nie vylúčenosť, priestoru pre ďalšie sémantické zdomáckovanie prevzatých galicizmov.

Na druhej strane však stoja mimojazykové faktory ako podoba kontaktu jazykov a spôsobu prechodu cudzích slov, prípadne i úroveň jazykovej kultúry sociálnych vrstiev prijímajúcich nové slovo, ktoré zasa pozitívne podporujú vznik tohto procesu v prípade galicizmov v slovenčine. Do slovenčiny totiž prešlo mnoho galicizmov formou sprostredkovaných kontaktov slovenčiny s francúzštinou (najmä cez nemčinu), čím vznikli v mnohých lexémach výrazne významové alebo i štylistické posuny už vo fáze transferencie, pričom sa diferenciacia s postupujúcou integráciou prehĺbuje – napríklad pôvodne jediné polysémické slovo vo F "part", ktoré prešlo k nám cez nemčinu, sa stalo zdrojom trojitej transferencie, ktorá viedla ku vzniku troch samostatných lexikálnych jednotiek *partaj*¹ (hovor politická strana), *partaj*² (hovor nájomník), *partia*¹ (hovor – 2 vhodný partner do manželstva). Vplyvom sprostredkujúceho jazyka nastala najvýraznejšia významová zmena pri druhej lexéme (*partaj*²), ktorej význam vôbec nefiguruje v pôvodnej sémantickej štruktúre, a vo všetkých troch prípadoch i zmena funkčnej hodnoty z pôvodne neutrálneho výrazu na výrazy hovorové. Integračné zmeny sa najevidentnejšie prejavili na slove *partaj*¹, ktoré novšie nadobudlo silnejšiu zápornú konotáciu. Iný prípad dvojitej (paralelnej alebo postupnej) transferencie tej istej lexikálnej jednotky súvisí so vznikom etymologických dubletov v slovenčine. Ukážeme to na konkrétnom príklade *gofra* – *vaffla* (stfr *wāfla* > stfr *wāflre* > *gaufre*). Staršia výpožička *vaffla* sa udomacnila v slovenčine v dvoch významoch: 1. text druh tkaniny, 2. potravina druh napolitánok, pričom v oboch prípadoch ide o útvary s vydutými a prehĺbenými miestami. Dubletný koreň *gaufre* sa dostal do slovenčiny najskôr len ako pomenovanie deja "gaufrovania" na označenie technického výrobného postupu. Novšie s objavením sa nového potravinárskeho výrobku z lisovaného cesta slovenčina prevzala výraz *gofra* na jeho pomenovanie. Vzhľadom na príbuzný výrobný postup i spoločnú funkčnú sféru (potravinárstvo) sa však v praxi začína objavovať i staršie a známejšie pomenovanie *vaffla* na označenie *gofry*, čiže vzniká tzv. sémantická kontaminácia (porov. Patráš, 1989).

Napokon i v prospech procesu integrácie hovoria i samotné príčiny preberania. Ak by sme sa priklonili k Pergnierovmu hodnoteniu funkčnosti jazykových výpožičiek ako "luxusných" prostriedkov, ktoré spĺňajú v preberajúcom

jazyku tri vzájomne prepojené funkcie: pragmatickú, hravú a mystifikujúcu, znamenalo by to, že všetky jazykové výpožičky majú vylučne konotatívny ráz. Pod konotatívnymi galicizmami sa rozumejú jednak galicizmy, pre ktoré už slovenčina má vlastné či iné pomenovanie (Voroncova, 1986) – napríklad *žandár* – policajt, *plafón* – strop, *povala*, jednak výrazy, ktoré sa pociťujú ako jasnejšie (motivačne priezračnejšie) prostriedky na označenie špecifického denotátu (Šabršula, 1983; Pergnier, 1989) – ako *pózovanie* popri "predvádzaní módnych odevov pred kamerou, fotoobjektívom ap." a iné. Tu však treba upozorniť i na protichodnú tendenciu spojenú s reštruktúraciou sémantiky prevzatého slova a s jeho včleňovaním do slovenského jazykového systému, a to na stratu motivácie – napríklad pri slove *bageta* (druh podlhovastého pečiva) sa v slovenskom kontexte stráca metaforická súvislosť z hľadiska vonkajšieho tvaru s prvým významom autochtónneho slova "paliečka" a ešte oveľa viac je zo synchronného pohľadu zakrytá súvislosť medzi slovami *bageta* a *bakuľa*, ktoré majú spoločný pôvod v lat. "*baculum*", pri slove *kroketa* si neuvedomujeme – pokiaľ neovládame francúzsky jazyk – jej onomatopojickú motiváciu od slovesa "*croquer*" (chrupkať). My sa prikláňame k triedeniu jazykových výpožičiek podľa Deroya na "emprunts de nécessité" (denotatívne, čiže "potrebné") a "emprunts de luxe" (konotatívne, čiže "luxusné"). Z hľadiska integračného procesu sémantických štruktúr, prípadne štylistickej a expresívnej hodnoty, je však produktívnejšia druhá Deroypova skupina.

Spomenieme i vnútrojazykové činitele priaznivo vplyvajúce na aktivizáciu sémantickej integrácie lexikálnych galicizmov: potreba diferencovať doterajší význam slova, resp. špecifikovať jeho významové odtenky, tendencia k expresívnosti a tvorbeniu štylistických synonym a napokon sekundárne i tvorbenie slov rôzneho typu s použitím spoločného prvku (Lotte, 1980).

Ak všeobecnou tendenciou transferencie je redukcia polysémie, diferenciacia významov slov vo fáze integrácie smeruje najčastejšie k sekundárnemu rozšíreniu polysemie. Uvedieme príklad slova *mignonka* / *miňonka*, ktoré bolo prevzaté do slovenčiny vo všeobecnom význame "niečo malé" z francúzskeho adjektíva *mignon* a až druhotne pribralo špecifikované významy motivované spoločnou sémou "malý": 2. cukrovina mala napolitánka oblievaná čokoládou, 3. tech. slang typ malej žiarovkovej patice (E 14). Niekedy vzniká potreba oddeliť ďalšie významové odtenky od jediného špecifikovaného významu: tak slovo *kuloár* (bočná chodba v snemovni, v divadle ap.) nadobudlo sekundárne v pl. forme "kuloáre" i pejoratívny odtienok "zákulisia, v ktorom sa šíria neverejné alebo pokútne informácie". Samostatný 2. význam "pokútny, zákulisný" sa uvádza však explicitne v Slovníku cudzích slov až pri adjektívnom deriváte *kuloárový*, ktorý je súčasne dokladom asimilácie slova *kuloár* v slovotvornom systéme slovenčiny.

Tendencia k expresívnosti a štylistickej príznakovosti zasahuje jednak nepriame výpožičky sprostredkované tretím jazykom: *mundúr* (franc. → nem.) expr. hovor – úbor, rovnošata, uniforma, zriedkavejšie aj priame výpožičky *garde*² hovor trochu zast. – dozor nad dospievajúcou mládežou, obyč. dievčatami pri zábavách. V oboch prípadoch môže prebiehať súčasne i sémantic-

Naznačené okolnosti integračného procesu galicizmov v slovenčine poukazujú na pružnosť preberajúceho jazykového systému pri zdomáčkovaní jednej z pomerne početných vrstiev jazykových výpožičiek (v slovenčine registrujeme okolo 3700 galicizmov). Samotné okolnosti či predpoklady tohto procesu však ešte nevystihujú špecifikum príslušného procesu. Vystihnúť osobitosti integračného procesu galicizmov bude podmienené konfrontáciou výsledkov rozšíreného záberu na ďalšie vrstvy jazykových výpožičiek z príbuzných i nepríbuzných jazykov.

DEROY, L. Vingt ans après l'Emprunt linguistique critiques et réflexions. In Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain L'emprunt linguistique 6 Louvain-la-Neuve, 1980, s. 7-18

HABOVŠTIAKOVÁ, K. Slová románskeho pôvodu v slovenčine. In: *Studia Academica Slovaca* 17 Bratislava, Alfa 1988, s. 157-178

HOLUB, J - LYER, S Stručný etymologický slovník jazyka českého (se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím) Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1968 527 s

LOTIE, D. S. Voprosy zaimstvovanija i uporiadočeniija inozazyčnych terminov i terminoelementov Moskva, Nauka 1982

PERGNIER, M. Les anglicismes. Danger ou enrichissement pour la langue française? Paris, PUF 1989 214 s

Le Petit Robert 1 Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française Paris, Le Robert 1983 2174 s

Slovník cudzích slov Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983
944 s

⁹⁴⁴ s ŠABRŠULA, J. Základy francouzské lexikologie Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1983, s. 55-73

VORONCOVA, I B. Izmenenija v semantike anglo-amerikanskich zaimstvovanij vo francuzskom jazyke. Inostrannye jazyki v škole 1986, s. 13-17

Ako prostriedok komunikácie je jazyk systém, ktorý sa nachádza v stálej dynamike. V súčasnosti proces jazykového vývoja prebieha zvlášť rýchlo – niekedy sa zmeny odohrávajú aj v rečovej praxi jednej generácie. Vývoj jazyka je ovplyvnený aj premenami v živote ľudí, politickým a ekonomickým vývojom, demokratizáciou spoločnosti, modernizáciou hospodárstva a priemyslu atď. Podľa teórie Pražskej lingvistickej školy sa dynamika v jazyku prejavuje napätím medzi odstupujúcimi a nastupujúcimi jazykovými elementami, medzi tradičným a inovačným. Zmeny v súčasnej spisovnej češtine, slovenčine a bulharčine sú vyvolané v podstate blízkyňu spoločenskými podmienkami, ktoré majú korene v obdobnom vývoji spoločnosti, preto v nich môžeme sledovať paralelné črty.

Pri konfrontácii súčasnej češtiny, slovenčiny a bulharčiny je nevyhnutné ukázať ich rozdielnu jazykovú situáciu. Pre bulharčinu je charakteristické vnútorné homogénne jazykové prostredie a pre česko-slovenské podmienky majú veľký význam jazykové kontakty češtiny a slovenčiny. V týchto spisovných jazykoch prebiehajú v súčasnosti viaceré aktívne procesy, ktoré sú charakterizované zložitými vzájomnými vzťahmi. Tendencie ako snaha o demokratizáciu a racionalizáciu, inovácia a stabilizácia, terminologizácia a determinologizácia, internacionalizácia a nacionalizácia sa týkajú súčasnej češtiny, slovenčiny a bulharčiny v rôznej miere. Rozdiely medzi tromi slovanskými jazykmi majú predovšetkým systémovo-štruktúrnú povahu, vzťahujú sa hlavne na tvorenie slov.

Osobitné miesto vo výskume uvedených slovanských jazykov zaberá otázka možnosti prenikania cudzích slovtvorných elementov do štruktúry toho-ktorého jazyka. Tendencia je silnejšia v súčasnej spisovnej bulharčine, ale môžeme ju sledovať aj v slovenčine a češtine. Prejavom tendencie k internacionalizácii je veľký počet prevzatých neologizmov a okazionalizmov v spoločensko-politickej lexike. Napr. častý je výskyt slov s prefixálnou morfézou *narko-* alebo *euro-* *наркодоляри, наркотырговец, наркобизнес, еввракети, европеснямизм, еврофашизм, Европшима, евросклероза*.

Aj v češtine sa používajú slová ako *narkoteronzmus*, *narkogenilla*, *eurodolar*, *Eurodisneyland*, v slovenčine *narkobarón*, *narkomafia*, *eurofarma*, *euroštúdio*, *eurolať*, *Euroregión*

V súčasnej bulharčine, češtine a slovenčine sa zvyšuje používanie neologizmov alebo okazionalizmov s prefixálnou morférou *disko-*. Ich frekvencia v troch skúmaných slovanských jazykoch nie je veľmi rozdielna, zložka *disko-* sa tu ľahko spája s rôznymi slovami. Napr. v bulharčine *ДИСКОМУЗИКА*, *ДИСКОМОДА*, *ДИСКОМАН*, *ДИСКОНАСТРОЕНИЕ*, *ДИСКОКРАЛИЦА*, *ДИСКОКОЛАНА*, *ДИСКОВОДЕЦ*, v češtine *diskohudba*, *diskoherna*, *diskopovídaní*, *diskopanorama*, *diskoparket*, *diskokurs*, *diskoborci*, *diskostudio*, *diskovarieté*, v slovenčine *diskonoc*, *diskorytmus*, *diskotanec*. Analogicky sa vo väčšej miere používa aj prefixálna morféma *video-*, napr. česky *videohit*, *videoklip*, *videokavárna*, *videoreklama*, slovensky *videostop*, *videoaktuality*, *videoreceptár*, *videoporada*. Táto tendencia je zároveň príkladom jazykovej módy. Prvá časť zložených slov často začína fungovať ako samostatné slovo *video*, *disko*.

V súčasnej spisovnej bulharčine, slovenčine a češtine sa pre tvorbu neologizmov a okazionalizmov často používajú sufixy *-izac-*, *-izmus* atď., napr. *КОДИФИКАЦИЯ*, *КАЛИФОРНИЗАЦИЯ*, *АТЛАНТИЗМЪМ*, v slovenčine *matematizácia*, *robotizácia*, *estetizácia*, *majonzmus*, *thatcherizmus*, *amaterizmus*, v češtine *mytizace*, *probabilizmus*.

Zaujímavé je, ako sa tieto neologizmy a okazionalizmy dostávajú do písanej podoby jazyka. Pri prvom použití su obyčajne označené rôznymi spôsobmi.

1 Graficky – niektoré nové slová sa uvádzajú v zátvorkách, iné su napísané kurzívou alebo sú podčiarknuté. Vyčlenenie lexémy v písme je svedectvom, že ju autor cíti ako nezvyčajné slovo, a preto sa ju snaží zvýrazniť, čím upútava čitateľovu pozornosť.

2 Význam slova sa vysvetľuje použitím synonym, homonym alebo opisom.

Keď sa neologizmus alebo okazionalizmus ďalej vyskytuje v kontexte, píše sa už ako bežné, známe slovo.

Je zrejmé, že dynamiku jazyka možno najzreteľnejšie sledovať v oblasti tvorenia slov. Tu sa zastavíme pri porovnaní tvorenia slovies a deverbatív z prídavných a podstatných mien, kde existuje veľký rozdiel medzi bulharčinou na jednej strane a slovenčinou a češtinou na druhej strane. V češtine sa slovesá a deverbatíva tvoria z prídavných a podstatných mien pomocou prefixu *z-*, napr. *zrovnoprávnit* (rovnoprávný), *zprogresivnit* a *zprogresivnění* (progresívni). Niektoré z týchto pomenovaní vznikajú prostredníctvom deadverbializácie verbálnej zloženiny, napr. *mít ohled na něco* – *zohlednit*. Okrem toho predpona *z-* môže označovať aj výsledok deja, môže mať sémantiku 'stať sa nejakým' – *zkrvavět*, "definitívnosť" – *zbýt se*, *zburcovat*, "urobiť nejakým" – *zdloužit*, *změkknout*. Slovesá so slovotvorným významom "stať sa nejakým" sa tvoria pomocou predpony *z-* a sufixu *-ě*, a slovesá so sémantikou "urobiť nejakým" sa tvoria predponou *z-* a sufixom *-it*. Prefix *z-* hrá veľkú úlohu aj v opozícii dokonavosť – nedokonavosť slovesa.

Podobná je situácia v súčasnej spisovnej slovenčine, kde slovesá s minimálnym rezultatívnym významom typu *organizovať*, *konštruovať* začínajú v dokonavom vide príberať predponu *z-/s-*. Niekedy nadobúda predponové sloveso nový význam, odlišný od pôvodného významu, napr. *viest'* – *zviest'* (Oravec – Bajžiková – Furdík, 1984).

Vo vidovej diferenciácii českého slovesa sa realizuje proces štylistickej neutralizácie niektorých cudzích slov. V češtine ako aj v slovenčine je perfektivizácia pomocou predpôn jednou možnosťou odstraňovania dvojvidovosti slovesa cudzieho základu. Predpona *z-* tu má najvyššiu frekvenciu, napr. v češtine sa prostredníctvom nej tvorí dokonavý vid viac ako 200 slovies (Lebed'ová, 1984), napr. *zrenovovat*, *zkomplikovat*. V tomto prípade prefix slúži len na perfektivizáciu slovies a nemá iné sémantické odtienky.

V česko-bulharskom slovníku C Romanskej nachádzame 213 slovies, vytvorených pomocou predpony *z-*, napr. *zcizit* (cizí), *zdědit* (děd) atď. V slovensko-bulharskom slovníku je slovies s predponou *z-* 909, napr. *zblednúť* (bledý), *zgúľat'* (guľa) atď.

Zo slovenských slovies 10 % nemá presný preklad do bulharčiny – prekladajú sa len opisom. V češtine je takých slovies 17 %. Celkovo môžeme tieto slovesá rozdeliť do troch podskupín.

1 Slovesá s významom pasívneho nadobudnutia nejakej kvality, napr. česky *zbluznět* – *стана буюн*, slovensky *zbezočivieť* – *стана нагъл, дързък, безочлив*. Táto podskupina slovies je najpočetnejšia – patrí do nej okolo 10 % českých a 5 % slovenských slovies s predponou *z-*, ktoré nemajú v bulharčine jednoslovný ekvivalent.

2 Slovesá, pri ktorých sa nová kvalita nadobúda aktívnym spôsobom, vplyvom nejakého vonkajšieho faktora, napr. česky *зрѣжмѣнѣнѣ (прѣжмѣнѣнѣ)* – *направя прѣжтѣн*, slovensky *zdrsnúť* (drsný) – *направя неравен*. Túto podskupinu tvorí 5 % českých a zhruba 3 % slovenských slovies s predponou *z-*, ktorých preklad do bulharčiny je opisný.

3 Slovesá, ktoré takisto nemajú v bulharčine jednoslovný ekvivalent, ale nemajú príznaky slovies z podskupín 1 a 2, napr. česky *зтроскотат* – *разбѣя на малки парчета, претърпя неуспех, корабокрушение*, slovensky *zdať* – *обложѣ с данѣци*.

V Slovníku spisovného jazyka českého IV (1971) je slovies s predponou *z-* 611, z nich 133 sa používa zriedkavo alebo sú zastarané. Prehľad slovies s predponou *z-* v češtine a slovenčine a ich porovnanie s bulharským ekvivalentom ukazuje na nedostatok tej istej možnosti tvorenia slov v bulharčine, v ktorej sa na vyjadrenie toho istého zmyslu používa parafráza, opisná konštrukcia. Aj tu má príčina rozdielu medzi tromi slovanskými jazykmi systémovo-štruktúrny charakter.

Jazyk sa stále premieňa. Výskum jazykovej dynamiky troch príbuzných jazykov, akými sú súčasná spisovná slovenčina, čeština a bulharčina, ich vývojových tendencií, ktoré sa uplatňujú v lexike a najmä v slovotvorbe posledných 20 rokov, pomáha spoznať rozličné stránky vlastného jazyka, ukazuje spôsoby obohacovania a špecifickosť každého z týchto jazykov.

Literatura

CURÍN, F – NOVOTNY, J. Vývojová dynamika súčasne spisovné češtiny a kultúra jazyka. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1974.

Dynamika súčasne češtiny z hľadiska lingvistickej teórie a školskej praxe. Praha, 1989.

DVONČ, L.: Dynamika slovenskej morfológie. Bratislava, Veda 1984.
Gramatika na sávremennija bálgarski knižoven ezik, II. Sofia, Bálgarska akademija na naukite 1982.

HAVRÁNEK, B.: Vývoj českého spisovného jazyka. Praha, 1979.
HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovných zásob súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989.

JEDLIČKA, A.: Spisovný jazyk v súčasnej komunikácii. Praha, 1974.
LEBEĐOVÁ, S.: K ztrátě obouvidovosti u sloves cizího původu v současné češtině. Slovo a slovesnost, 61, 1980, s. 279-285.

LEBEĐOVÁ, S.: Spojování sloves cizího původu s českými předponami. Naše řeč, 67, 1984, s. 118.

ORAVEC, J. – BAJZÍKOVÁ, E. – FURDÍK, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984.

RUSINOVÁ, Z.: Tvoření slov v současné češtině. Brno, 1978.
Slovník spisovného jazyka českého. IV. Praha, Academia 1971.

VIDENOV, M.: Kám dinamikata na bálgarskija knižoven ezik dnes. Sofia, Godišnik na SU, XXI, 1, FSF, Problemy na bálgarskoto i ruskoto ezikoznanie 1979.

ZNEPOLSKY, S. – IVANČEV, S. – MARA, K. – ROMANSKA, C.: Slovaško-bálgarski rečnik. Sofia, Bálgarska akademija na naukite 1970.

К карпатской гидрографической терминологии: праславянская лексика

Мария Осипова

Институт славистики и балканистики РАН, Москва

Карпатская миграция славян (не позднее XI в. н.э.) на лексическом уровне отражена в карпато-балканских изоглоссах, один из аспектов которых – географическая терминология – был рассмотрен Иллич-Свитычем (1960). Диагностическими северными точками изоглосс – наравне с украинскими говорами Восточных Карпат – целесообразно считать малопольские говоры на территориях, прилегающих к Западным Карпатам.¹ Ниже я хотела

¹ В польском, украинском и южнославянских языках представлены различные результаты важнейших, напр., фонетических, процессов позднего праславянского – как метатеза плавных, в конечном счете – вследствие миграции; чешский и словацкий ареалы по этому признаку не противопоставлены южнославянскому. В то же время наличие северокарпатских – южнославянских лексических сходжений говорит о существовании в Карпатах перед эпохой движения славян на Балканы некоей компактной языковой зоны. Подчеркнем, что существующий акцент на карпато-украинских данных объясняется тем, что поиск изоглосс, охватывающих южнославянские языки, шел в связи с поиском так наз. болгаризмов в юго-западных украинских

бы остановиться на гидрографических терминах указанного ареала, ускользнувших от внимания других исследователей, в частности, составителей КДА и ОКДА.

Слав. *gukъ 'шум': укр. гукул. *huk* обозначает '(шумящий) водопад' (Jurkowski, 48), что отражено в гидронимии Восточных Карпат, ср. Гук, Гучало, Гучанка (СГУ, 161; ср. также *Huczek, Huczki, Ničava* и под. в Западных Карпатах: HW, 326). Взаимопроникновение гидрографических апеллятивов и соответствующих гидронимов известно. На фоне отсутствия в русском как терминологического значения гук ('крик': СРНГ 7: 211), так и соответствующих речных названий привлекает внимание гидроним *Hukavica* в бассейне Савы (Dickenmann I/2: 144), образующий параллель к украинским словам.

Слав. *solt(v)ina (< *solъ). Продолжением этого апеллятива – гидрографическим терминам, повсеместно встречающимся в славянских языках (в том числе в русском), посвящена немалая литература (ср. Duridanov, 53, 320; Bezlaž II: 189-190; Dickenmann II: 110). Гидроним *Slatina* достаточно рано попал и на Балканы, см. Vasmer, 35, 97, 195. В нашем случае важна семантическая дифференциация рефлексов *solt(v)ina: в то время как в рус. *солотина*, пол. *skotwina* представлено значение 'болото' (Даль IX: 267; Мурзаев, 513; Nitsche, 87), в карпато-балканской зоне имеем укр. бойк. *sołotwyna* 'солёный источник' (Jurkowski, 41), мак. *slatina* 'слабый водный источник' (Григорян, 203), с.-хорв. *slatina* 'солёный или кислый источник' (Schütz, 67). Заслуживает внимания ярко выраженный карпатский ареал распространения гидронима *Солотина* на Украине (Ивано-Франковская и Закарпатская области: СГУ, 520); на территории польского Прикарпатья многократно отмечается *Skotwina* (HW, 409), ср. также *Skocina, Skotwina* в Судетах и прилегающих областях (НО, 57).

Слав. *teplica отражено в разных славянских языках, включая русский. Даль отмечает *теплица* 'теплый ключ, родник, горячий источник' (IX: 399) без указания на географию слова, причем приводимый пример *Кавказские теплицы* – к *теплицы* 'целительные воды вообще' – заставляет усомниться в распространении слова на собственно русских территориях. Это подтверждается и данными WRG (12: 542: *Теплица* с локализацией в Буковине и Галиции);

говорах, что в свою очередь диктовалось национальной амбицией: установить яркие отличия закарпатских земель от остального украинского пространства (см. Нимчук 1988). Внимание же польских лингвистов было – противоположным образом – направлено на доказательство близости говоров Подгалья другим польским говорам в связи с отрицанием германской стихии как основополагающей в польских Западных Карпатах (Stieber 1947: яркие лексические черты подгальских и смежных говоров объяснялись как результат заимствований, прежде всего из словацкого и украинского языков).

слово не отмечено и в Поочье. Нетерминологическое значение в русском общеизвестно.

В украинских карпатских говорах известен аппеллатив *teplica* 'минеральный источник, не замерзающий зимой' (Jurkowski, 29, 42, 104), причем характерен ярко выраженный карпатский ареал распространения гидронимов *Теплиці, Теплиця* (СГУ, 557-558). Отмечен и термин пол. *cieplica* 'теплый источник' (Nitsche, 178: без географии). Из южнославянских соответствий приведем др.-болг. *ТЕПЛИЦА* 'теплый источник' (Дуриданов 1963: 184-185). Как кажется, позднейший апофонический вариант **toplica*, также рано попавший на Балканы (Vasmer, 54) и широко распространенный в южнославянских языках, не засвидетельствован в польских и украинских говорах.

Значение рассмотренных данных ограничено следующим: в условиях нового для славян контакта с горным рельефом естественно ожидать появления инновационной семантики у имеющихся образований, что могло происходить в Карпатах и на Балканах и независимо от миграционных процессов. Так, значение 'водопад' у **gukъ* представляет собой контекстуальную (в горных условиях) реализацию более общей семантики 'шум' и может появляться параллельно в разных языках позднейшей эпохи. Так же и в связи с **solt(v)i-na* и **teplica*: карпато-балканская семантика 'солёный источник' у первого и 'теплый источник' у второго слова может рассматриваться как видовая по отношению к родовой – 'солёная вода' ('источник' или 'болото', как в русском) и 'нечто, обеспечивающее тепло' ('источник', рус. 'оранжерея').

Более доказательны для установления карпато-балканских изоглосс словообразовательные инновации (ср. **perslopъ* и **polnina* у Иллич-Свитыча (1960)). Сюда отнесем:

**bъlturъ/*bъltarъ* (< **bъltъ*, ср. **bъltati*): укр. бойк. *bowtur* 'водоворот' (Jurkowski, 90), ср. словен. "*Boltar, vodna jama*" (Bezljaj I: 75), с вариантным вокализмом суффикса. В ЭССЯ и SP данная позиция отсутствует; слово не отражено и в русской гидронимии.

**piščurъ* (ср. **piskati*): этот географический термин засвидетельствован с.-хорв. *piščur* 'небольшой родник' (Schütz, 66), ср. также болг. *пишурка* '(слабый) родничок', *пишур* 'простой открытый лесной источник' (Григорян, 156). Его северокарпатское соответствие представлено водным наименованием *Piszczurów* в верховьях Вислы ббас. Дунайца: HW, 28) – при отсутствии продолжений **piščurъ* в польской аппеллативной лексике. Впрочем, польский гидроним, судя по его форме, может быть и антропонимическим. Ср. также гидроним *Пишур* в Поочье (Ока, 190-191; аппеллативные соответствия как будто не отмечены), что несколько снижает ценность нашей аргументации.

**sopotnica*. Старый гидрографический термин **sopotъ* широко распространен в западных и южнославянских языках (Dickemann

II: 115; Duridanov, 135; Nitsche, 179; ср. также Сопотов в Поочье (Ока, 133). Производное **sopotnica* отмечено в польских Карпатах: *Sopotnica, Sopotnicki* (HW, 411), с которыми сопоставим аппеллатив словен. *sopōtnica* 'протока, водопад' (Duridanov, 135).

**syrovica*: ср. зап.-укр. *syrovičja* 'солёный источник' (Jurkowski, 41), ср., правда, гидроним близ Харькова – в области, выходящей за пределы Прикарпатья: *Сыровица* (WRG II: 475). Далее, Дикенманн приводит как гидроним неясного происхождения *Sivornica* (Dickemann II: 107). Учитывая изолированность формы (Ibid.), а также частую в аппеллативах с корнем **sy-* перестановку по типу рус. *сыворотка*, укр. *сироватка*, можно предположить, что южнославянский гидроним отражает обсуждаемый термин.

**ščavynica* (< **ščav-*). Пол. *szczawnica* обозначает 'минеральный источник' (Nitsche, 181; без географии), этот термин отражен и в укр. закарп. *Щавніцький* (СГУ, 629, при ярком закарпатском ареале прочих гидронимов с **ščav-*, ср. также преимущественно малопольский ареал у наименований с этой основой в HW, 420). О раннем проникновении **ščavynica* на Балканы см. Vasmer, 348; сюда же *Ščavnica* в Словении (Bezljaj II: 239, также Dickemann II: 133; Дуриданов 1963: 191). Показательно отсутствие как аппеллатива, так и гидронима в русском.

По крайней мере не менее примечательны эксклюзивные славянские гидронимы Карпат и Балкан, не имеющие аппеллативных соответствий. Этого вопроса мы коснемся в другом месте.

Литература

ДУРИДАНОВ 1963 = Дуриданов И. Южнославянские речи названия и их значение за славянские топонимичен атлас // Славянска филология. Ф.К. С., 1963.

ИЛЛИЧ-СВИТЫЧ 1960 = Иллич-Свитыч В.М. лексический комментарий к карпатской миграции славян // Известия АН СССР, ОЛЯ, т. 19, 1960.

НИМЧУК 1988 = Нимчук В.В. Карпатоукраино-южнославянские языковые параллели и тождества (история и перспективы проблемы) // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1984. М., 1988.

Сокращения

ГРИГОРЯН = Григорян Э.А. Словарь местных географических терминов болгарского и македонского языков. Ереван, 1975.

ДАЛЬ = Даль В. Фольклорный словарь живого великорусского языка. 7-е изд. Ф. I-IV. М., 1978-1980.

КДА = Программа собрания материалов для "Карпатского диалектологического атласа". М., 1964.

МУРКАЕВ = Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. М., 1984.

ОКА = Смолицкая Г.П. Гидронимия бассейна Оки (список рек и озер). М., 1976.

ОКДА = Общекарпатский диалектологический атлас. Вопросник. М., 1981.

- СГУ = Словник гідронімів України. Київ, 1979.
 СРНГ = Словарь русских народных говоров. Вып. 1-26. п., 1966-1991-.
 ЭССЯ = Этимологический словарь славянских языков. Вып. 1-17. М., 1974-1990-.
- BEZLAJ = Bezljaj F. Slovenska vodna imena. D. I-II. Ljubljana, 1956, 1961.
 DICKENMANN = Dickenmann E. Studien zur Hydronymie des Save-Systems. Bd. I (1-3). Budapest, 1939-1941. Bd. II. Heidelberg, 1966.
 DURIDANOV = Duridanov I. Die Hydronymie des Vardarsystems als Ge-schichtsquelle. Köln - Wien, 1975.
 HO = Borek H. Hydronimia Odry. Opole, 1983.
 HW = Hydronimia Wisły. Cz. 1. Wrocław etc., 1965.
 JURKOWSKI = Jurkowski M. Ukraińska terminologia hydrograficzna. Wrocław etc., 1971.
 NITSCHKE = Nitsche P. Die geographische Terminologie des Polnischen. Köln - Graz, 1964.
 SCHÜTZ = Schütz J. Die Geographische Terminologie des Serbokroatischen. Berlin, 1957.
 SP = Słownik prastowiański. T. 1-6. Kraków, 1974-1991-.
 VASMER = Vasmer M. Die Slaven in Griechenland. Berlin, 1941.
 WRG = Wörterbuch der russischen Gewässernamen. Lfg. 1-14. Berlin - Wiesbaden, 1961-1969.

Z problematiky slovensko-rumunských vzťahov

Lubor Králik

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

V rumunských nárečiach severnej Moldavy existuje substantívum *mazur*, ktoré môže mať významy 1. Poliak; 2. Slovák; 3. neslušné dieťa, lapaj.¹ Ako vidno z druhého významu tohto substantíva, ide o zvláštny prípad "zahraničného slovacika", ktorého pôvod môže tvoriť samostatnú kapitolku vo vzťahoch Slovákov k iným národom.

Výraz *mazur* je poľského pôvodu, do uvedených nárečí sa mohol dostať priamo z poľštiny alebo prostredníctvom reči ukrajinského obyvateľstva Moldavy.² Ide o etnonymum označujúce poľskú etnografickú skupinu Mazúrov, žijúcich v severovýchodných oblastiach Poľska a hovoriacich charakteristickými dialektmi.

V rumunskej jazykovej oblasti bol výraz *mazur* zafixovaný už v starorumunských moldavských kronikách zo 17. storočia, kde ešte označoval poľských Mazúrov.³ Ten istý výraz bol v 20. storočí zaznamenaný s vyššie

¹ LINȚA, E.: Wyrazy pochodzenia polskiego w języku rumuńskim. Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk 1974, s. 76.

² LINȚA, E., loco cit.

³ LINȚA, E., loco cit.

uvedenými významami. V onomastike sa konštatuje, že čas prvotnej fixácie mena nie je totožný s časom jeho vzniku, naopak, je iba akýmsi termínom "ante quem".⁴ V našom prípade teda príslušné významové zmeny nastali zrejme ešte pred 20. storočím; nie je vylúčené, že uvedené substantívum mohlo byť viacvýznamové už v čase svojej fixácie v rumunských textoch. Keďže z hľadiska svojej formálnej stránky výraz *mazur* neobsahuje nijaký príznak, na základe ktorého by bolo možné bližšie chronologicky určiť vznik jeho "slovacikálneho" významu, pokúsime sa vo svojej úvahe vychádzať hlavne z historických súvislostí.

Významový posun "Mazúr" > "Poliak, Slovák" môžeme charakterizovať ako zmenu objektu etnonyma. Takéto zmeny môžu svedčiť o relatívnej archaickosti etnonyma: "Ak etnonymum existovalo niekoľko storočí, potom na konci tohto obdobia označovalo nie celkom tých alebo vôbec nie tých, koho označovalo na začiatku," konštatuje sovietsky onomastik V. A. Nikonov.⁵ V podmienkach Moldavy možno takéto zmeny vidieť v súvislosti so všestranným a intenzívnym poľským vplyvom, ktorý sa prejavoval v moldavskom kniežatstve už od jeho vzniku v 2. polovici 14. storočia (moldavskí panovníci vyše sto rokov obnovovali svoje vazalské záväzky voči poľskému kráľovi), výrazne zoslabol v 30. rokoch 16. storočia v súvislosti s upevnením tureckej moci v Moldavsku a definitívne zanikol až v 18. storočí v dôsledku celkového úpadku a politického zániku Poľska.⁶ V období intenzívnych kontaktov s Poľskom sa Moldavania mohli zoznámiť s Mazúrmí ako zvláštnou etnografickou skupinou, odlišujúcou sa od ostatných Poliakov, ako aj s ich označením (Poliaci sa v cirkevnoslovanských i starorumunských textoch zo všetkých historických rumunských oblastí označovali názvom *lechi*, resp. v rumunskej grafike *leah*).⁷ V súvislosti s oslabením moldavsko-poľských kontaktov v neskoršom období možno predpokladať aj oslabenie povedomia o existencii tejto zvláštnej skupiny poľského obyvateľstva. Reminiscenciou na predchádzajúce kontakty je zrejme nárečová apelativizácia lexémy *mazur* a konštituovanie významu "neslušné dieťa, lapaj" - nie je vylúčené, že motivujúcim faktorom tu boli práve fonetické špecifiká mazúrskych nárečí, ktoré sa mohli asociovať s nedokonalou detskou artikuláciou a ktorých odlišnosť od dobovej poľskej "normy" mohla viesť do nového významu negatívny konotačný prvok. Je zaujímavé, že podobnú negatívnu konotáciu majú v moldavských nárečiach aj deriváty od spomínaného výrazu *leah*, označujúceho Poliakov: a lehăi "hovoriť veľa, tárať", hovorîi "nezmysly", leahăn "človek hašterivý, s podrezaným jazykom", leașcă "klebetná žena",

⁴ Teorija i metodika onomastičeskich issledovanij. Red. A. V. Nepokupnyj. Moskva 1986, s. 203.

⁵ NIKONOV, V. A.: Etnonimija. In.: Etnonimy. Red. V. A. Nikonov. Moskva 1970, s. 12.

⁶ Istoria Romîniei II - III. Bukurešť 1961-1964; Istoria Moldavskei SSR v dvuch tomach. Tom I. Kišînov 1965.

⁷ LINȚA, E., op. cit., s. 74-75.

leahornuta "háďavá, zlostná žena"⁸ Je možné, že práve ich konotácia spôsobila v časti nárečí vytlačenie pôvodného označenia Poliakov *leah* a jeho nahradenia označením *mazur*, k čomu mohlo dôjsť len po oslabení moldavsko-poľských kontaktov a strate povedomia o existencii Mazúrov

K zmenám objektu etnonyma takisto dochádza v dôsledku nedostatočnej informovanosti o príslušníkoch iných národov Podľa údajov V. A. Nikonova napr. Rusi v 18. storočí označovali mnohé východné národy nediferencovaným etnonymom "Tatári", pod "Nemcami" sa vtedy rozumeli aj Holanďania a Dáni atď.⁹ Takéto rozšírenie objektu etnonyma môžeme preto pokladať za istý signál existencie príslušných informácií a kontaktov, prirodzene, nie dosť rozsiahlych a intenzívnych

Kontakty Slovenska s moldavskou oblasťou existovali už v období 14-15. storočia. Už pomerne krátko po vzniku moldavského kniežatstva existovali v 2. polovici 14. storočia medzi obidvoma oblasťami sprostredkované i priame obchodné styky,¹⁰ prítomnosť Slovákov na Moldave možno predpokladať aj v súvislosti s husitskými vojenskými výpravami do tejto oblasti.¹¹ V tomto období sa v Moldavsku vzhľadom na intenzitu stykov s Poľskom ešte mohlo vedieť o existencii Mazúrov, preto by sme mohli predpokladať rozšírenie objektu etnonyma *mazur* priamo na Slovákov. Takýto výklad by zároveň predpokladal existenciu etnického kontrastu "Poliak - nie Poliak" (t. j. Slovan zo západu, hovoriaci inak ako po poľsky - Čechov by bolo možné z tejto úvahy vylúčiť vzhľadom na existenciu ich štátneho útvaru v tomto období a pravdepodobne lepšie uvedomovanie si ich ako samostatnej politickej a etnickej jednotky).¹²

Vzhľadom na následné podriadenie si Moldavska Turkami, ktoré nemohlo neznamenať oslabenie stykov tejto oblasti so západoslovanským svetom, sa však prikláňame k inej interpretácii uvedených významových zmien. Podľa nášho názoru je signifikantné, že tieto zmeny sú zaznamenané práve v nárečiach severnej Moldavy. Táto oblasť, tzv. Bukovina, bola v roku 1775 po rusko-tureckej vojne pripojená k Rakúsku¹³ a zostala jeho súčasťou až do roku 1918. Vyššie sme vyslovili predpoklad, že výraz *mazur* začal označovať Poliakov v období zoslabenia a zániku poľského vplyvu na Moldave, obdobie absencie poľského politického vplyvu po zániku Poľska sa zároveň

⁸ LINJA, E., op. cit., s. 75-76

⁹ Nikonov, V. A., loco cit.

¹⁰ GOLDENBERG, S. Transilvania și Slovacia - relații economice în secolele XIV-XVII. In: Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca, XXII, 1979, s. 100n.

¹¹ MACŮREK, J. Kapitoly z dějin česko-rumunských vztahů v minulosti. In: Sborník prací FF BU, 1972, řada historická (C 18-19), s. 65n.

¹² Možno uviesť napr. zmienku o českom súkne z darovacej listiny moldavského vojvodu Alexandra Dobrého kláštora v Bistriži zo 6. januára 1411 - a ešte esmy dali obrokъ tomu monastirevi po devęty postavy čechъ. (Documenta Romaniae Historica A Moldova Vol I Bukurešť 1975, s. 41, dokument č. 29)

¹³ Istoria României III, s. 484, Istoria Moldaviei SSR, s. 286

zhoduje s obdobím spoluzitia Slovákov a obyvateľov severnej Moldavy v tom istom štátnom útvaru, čo mohlo vytvoriť priaznivejšie podmienky pre vzájomné kontakty a informovanosť. V. A. Nikonov uvádza, že pri nedostatku informácií o príslušníkoch určitého národa sa na nich obyčajne prenáša označenie susedných národov, spravidla znamejších.¹⁴ V našom prípade boli takýmito známejším susedmi Slovákov Poliaci, pre ktorých predpokladáme v tom čase v moldavských nárečiach už pomenovanie *mazur*.

Analyzované - a zo slovenského pohľadu neobvyklé - pomenovanie Slovákov v rumunských nárečiach severnej Moldavy teda pravdepodobne vzniklo v období po roku 1775, a to predpokladaným pojmovým priradením Slovákov k Poliakom, pre ktorých sa v tom čase v uvedených nárečiach už zrejme používalo pomenovanie *mazur*.

¹⁴ Nikonov, V. A., loco cit.

K problematike vedomia spisovnej a nespisovnej jazykovej normy

Marianna Sedláková

Pedagogická fakulta UPJŠ, Prešov

Na začiatku našich úvah na uvedenú tému boli zistenia o rozličnej úrovni jazykového vedomia, či "sebavedomia" ľudí rozličných nárečových oblastí Slovenska (Buffa, 1986, Sedláková, 1992).¹ Východoslovenský nárečový makroareál má z tohto pohľadu osobitné postavenie. Nárečie tu má pomerne pevné miesto a výrazne preniká do hovorenej podoby spisovnej slovenčiny (Muraňský, 1978–1986). Na druhej strane však existuje hranica, za ktorú sa nárečové prvky každej jazykovej úrovne dostávajú veľmi ťažko.² Na tejto hranici sa odohrávajú vzájomné interakcie spisovnej slovenčiny a nárečí, dvoch kedysi samostatných jazykových systémov, z ktorých sa v priebehu ich koexistencie vytvoril osobitý fenomén – národný jazyk s niekoľkými vrstvami foriem: 1. jazyk umeleckej literatúry, 2. celonárodná spisovná forma jazyka, 3. štandardná spisovná forma, 4. subštandardná spisovná forma, 5. nárečová forma jazyka (Horecký, 1982, s. 85). Hoci sa hraničné pásmo spisovného jazyka a nárečí postupne rozširovalo, zostava na úrovni hovorového štýlu, a práve preto neprestalo byť citlivým na stupeň jazykového vedomia širokého spoločenstva svojich používateľov. Tu hľadáme i obraz súčasného stavu národného jazyka. Z hľadiska všeobecnej jazykovedy chceme zistiť, či medzi nárečiami a spisovným jazykom ide o vplyvy externolingválne (ako ich definuje J. Sabol, 1988, s. 144) v prípade, že vo vedomí používateľov fungujú dva osobitné jazykové systémy, spisovný a nárečový, alebo či ide o vplyvy paralingválne, v prípade, že vo vedomí používateľov funguje jeden jazykový systém národného jazyka, v ktorom sú nárečové prvky redundantné, fungujú ako štýlémy.

Našu sociolingvistickú sondu (uskutočnenú pomocou dotazníka) sme zamerali na populáciu v produktívnom veku, ktorá má najbližšie k aktívnemu poznávaniu reality. Pohybujeme sa teda v teritóriu poučeného jazykového vedomia, prevažne na jeho štandardnej a reflexívnej úrovni – ako ich vyčleňuje J. Horecký (1991, s. 87). Zo 107 respondentov vekového rozpätia 20–60 rokov 76 % tvorili respondenti vo veku 20–30 r., 13 % vo veku 30–40 r. To sa premietlo i do profilu vzdelania (stredoškolské netechnické – 81 %, vysokoškolské technické – 8 %, sš tech. a vš netch. po 5 %) a za-

¹ "Najsilnejšie jazykové sebavedomie by mali mať Stredoslováci, menej silné Západoslováci, hoci silnejšie Bratislavčania a najsilnejšie používatelia spisovnej slovenčiny z východoslovenskej nárečovej oblasti" (Sedláková, 1992).

² Medzi jednotlivými úrovňami jazyka i v tomto smere platí hierarchia. Zdá sa, že fonologické nárečové prvky sú menej pniebojné ako gramatické a tie menej ako lexikálne.

mestnania (študenti – 65 %, technici – 16 %, robotníci a nezamestnaní – zanedbateľne) V sonde sme sa usilovali zmapovať územie východného Slovenska čo najpestrejšie³ Obyvatelia východoslovenských miest tvoria v našej vzorke 69 %, obyvatelia vidieka 24 %

Pri vyhodnocovaní dotazníka sme respondentov rozdelili do dvoch skupín Prvá tvoria tí, ktorí používajú ústnu formu spisovného jazyka aj doma (pri komunikácii s rodičmi a súrodencami), aj mimo domu a zamestnania (s priateľmi a známymi) Pracovne sme si ju označili ako skupinu S Druhá veľkú skupinu tvoria respondenti, ktorí v jednom alebo oboch prípadoch používajú nárečie⁴ (označenie N) Túto skupinu sme ďalej rozdelili na podskupiny sn (doma hovoria spisovne, mimo domu a zamestnania nárečím), ns (doma hovoria nárečím, mimo domu a zamestnania s priateľmi spisovne) a nn (aj doma, aj s priateľmi mimo domu a zamestnania komunikujú nárečím)⁵ Výsledky uvádzame v tabuľke

skupiny podľa znalosti nárečia		podľa východiskového jazyka	
S	44 %	ss	44 %
N	56 %	sn	10 %
		ns	26 %
		nn	20 %

Otvorenosťou väčšiny otázok (42 %) sme sledovali i diagnostikovanie praktických vyjadrovacích schopností respondentov, čím sme chceli relativizovať proklamativnosť odpovedí na otázky týkajúce sa priamo jazykového vedomia a jazykovej kultúry spoločnosti, ktoré mali zisťovací charakter Tematicky možno otázky rozdeliť do troch okruhov

Úroveň jazykového vedomia priamo zisťovali dve otázky Podľa odpovedí si nevyhnutnosť ovládať spisovnú slovenčinu primerane svojmu postaveniu uvedomuje 100 % respondentov skupiny S, ale aj podskupín sn a ns Len v podskupine nn chýba uvedomenie 10 % respondentov V spisovnom jazyku sa snaží zdokonaľovať 89 % skup S a 78 % skup N (sn – 90 %, ns – 82 %, nn – 66 %) Pozitívny vzťah k národnému jazyku ako k istému symbolu národnej identity prejavuje 70 % N a 64 % S, reflexívny citový vzťah k národnému jazyku ná 12 % N a 9 % S, 15 % sa k tejto otázke nevyjadruje, pre 13 % S je to, že si vážia národný jazyk, vec prirodzená bez

³ Zastúpenie okresy aj s % výskytu v kategórii obyvateľov mesta Košice – 29 %, Prešov – 18 %, Poprad – 19 %, Michalovce – 1 %, Spišská Nová Ves – 0,5 %, Rožňava, Bardejov, Humenné – 0,4 %, Trebišov, Vranov – 0,3 %

⁴ Ide vždy len o určitú mieru nárečových prvkov v prejave respondentov Používatel'ov "čistého" nárečia sme nezaznamenali

⁵ Formu jazyka používanú v domacom prostredí považujeme za východiskovú a uvádzame ju v skratke ako prvú, druhú považujeme za "nadobudnutú"

akýchkoľvek úvah Vzťah spisovnej slovenčiny k iným jazykom posudzujú v oboch skupinách približne rovnako Prevláda názor že slovenčina je ťažký jazyk (40 % S, 38 % N, podobné sú zistenia D Slančovej, 1990, s 7) Stanovisko k jazykovej kultúre spoločnosti je kritickejšie v skupine spisovne hovoriacich používateľov slovenčiny 68 % z nich si myslí, že sa v našej spoločnosti nevenuje jazykovej kultúre dostatok pozornosti (N – 58 %) Jazykovú úroveň svojho okolia považujú obe skupiny za primeranú Spisovne hovoriaci dávajú svojmu okoliu priemernú známku 2,7 a používatelia nárečia 3,2, čo môžeme považovať za objektívny odraz prostredia, v ktorom sa respondenti jednotlivých skupín pohybujú

Skupiny respondentov sme vyčlenili aj podľa diferencovaných názorov na nárečie a podľa vzťahu k nemu Preferencia spisovnej jazykovej formy je jednoznačná v skupine S (89 %), ale aj z tejto skupiny sa 8 % priznáva k preferencii prechodnej formy medzi spisovným jazykom a nárečiami V skupine N 43 % dáva prednosť používaniu spisovného jazyka, 32 % prechodnej forme, 13 % používaniu nárečovej formy v každodennej rečovej praxi 10 % respondentov skupiny N výrazne diferencuje preferovanie niektorej z uvedených foriem národného jazyka podľa situácie Aktívnu znalosť nárečia ako pozitívnu pre vzdelávanie hodnotí na základe vlastnej skúsenosti 27 % skup N (ide hlavne o skupiny, v ktorých je nárečie východiskom nn a ns), 60 % sa nad touto otázkou nezamýšľa, z čoho vyplýva, že títo respondenti nárečie nepocitovali ako príťaž (ako príťaž nárečie hodnotí len 5 % respondentov) Na vzťah učiteľov k aktívnemu používaniu nárečia medzi žiakmi prevláda u respondentov skup N (38 %) i skup S (28 %) pozitívne zistenie, že učelia ich naučili rozlišovať medzi nárečím a spisovným jazykom Dost' výrazná je však aj skúsenosť z potláčania nárečia u žiakov zo strany učiteľov (28 % N, 19 % S) Tým možno vysvetliť fakt, že respondenti skupiny N nepripisujú škole takú výraznú úlohu v jazykovej výchove (12 %) ako respondenti skupiny S (32 %) Literatúru ako pozitívny činiteľ uvádzajú obe skupiny zhodne (asi 10 %), hoci pred ňou ešte výraznejšie vnímajú prostredie (po 13 %) a skupina S aj masmédiá (13 %) Ako negatívny vplyv na jazykovú kultúru 38 % S a 20 % N uvádza prostredie a 7 % N priamo nárečie Za zmienku stojí, že vzťah spisovnej a nárečovej formy jazyka nevie určiť 36 % S a 40 % N, pričom 8 % N ich považuje za rovnocenné, a ďalej skutočnosť, že sa ovplyvňujú a dopĺňajú, konštatuje 19 % S a 17 % N Nadradenosť spisovnej formy registruje 23 % S, ale len 7 % N, aj to v takej príznačnej štylizácii ako "spisovný jazyk potláča nárečie" V skupine S 11 % respondentov tvrdí, že nárečia nemajú opodstatnenie

Hodnotenie vlastných jazykových schopností, ku ktorým sme významovo pričlenili i rozlišovanie štylistických situácií, sa prejavuje takto 30 % skup N nemá žiadne problémy pri používaní spisovnej slovenčiny (sn – 45 %, ns – 25 %, nn – 29 %) Tí, ktorí problémy priznávajú, vedú ich konkrétne pomenovať V skupine S nemá žiadne problémy 23 % (36 % S a 12 % N sa k otázke nevyjadruje) Rozlišovanie štylistických situácií podľa odpovedí respondentov je už menej jednoznačné Kým 80 % skup N určilo správne dorozumievacie situácie, pri ktorých je nutné použiť spisovnú podobu ho-

voreného jazyka (nn – 90 %, ns – 82 %, sn – 72 %), v skupine S je to o 10 % menej. Opačnú tendenciu vidíme pri určovaní dorozumievacích situácií, v ktorých je dovolené použiť nárečie. Jednoznačne odpoveda 93 % S a len 72 % N (pričom 10 % nevie odpovedať). Opäť najlepšiu orientáciu v skupine majú respondenti podskupiny nn – 86 %, potom ns – 71 % a napokon sn – 55 %.

Zo zistených faktov vyplýva, že postupnú prevahu vo východoslovenských mestách získavajú používatelia slovenčiny, pre ktorých je východoslovenskou formou jazyka spisovná slovenčina (54 % – 46 %), hoci nárečia na východnom Slovensku majú ešte stále silné pozície. Jazykové vedomie spisovnej a nárečovej normy je však u Východoslovákov značne diferencované. Kým vo vedomí používateľov slovenčiny, ktorí nárečie aktívne neovládajú, jestvuje len norma spisovná a nárečové prejavy len istým spôsobom (prevažne negatívne) registrujú, vo vedomí Východoslovákov, ktorí nárečie aktívne ovládajú, existuje odraz národného jazyka ako celku, čo sa prejavuje i vo vzťahu k nemu ako k symbolu "slovenskosti". Čím je ovládanie nárečia, spolu s aktívnym ovládaním spisovnej normy, ktorú u našich respondentov vzhľadom na ich vzdelanie musíme predpokladať, hlbšie, tým je aj ich orientácia v jazykovej problematike lepšia. Týmto faktom sa potvrdzuje téza, že "cesta k spisovnému jazyku cez nárečie je síce ťažšia, ale výsledky sú trvalejšie" (J. Sabol). Takto vyzbrojení nositelia nárečí, za predpokladu, že ich jazykové vedomie je schopné kreativity, môžu obohatovať hovorovú podobu spisovnej slovenčiny o štylisticky funkčné nárečové jazykové prvky ako znak paralingválneho pôsobenia nárečí na spisovný jazyk.

Naše výsledky vzhľadom na malú a menej diferencovanú vzorku si nerobia nároky na všeobecnejšie závery, predsa však z nich vyplýva, že jazykové vedomie nemožno skúmať paušálne, ale vždy vzhľadom na intelekt a individualitu používateľov jazyka, ako upozorňujú už zistenia D. Slančovej (1990). Viaceré zistenia odkazujú na problematiku nárečia a jeho miesta v našom jazykovom vzdelávacom systéme. Táto oblasť si však podľa nášho názoru zasluhuje osobitné spracovanie.

Literatura

- BUFFA, F. O súčasných zmenách v slovenských nárečiach. Slovenska reč, 51, 1986, s. 3–10.
 HORECKÝ, J. Spoločnosť a jazyk. Bratislava, Veda 1982.
 HORECKÝ, J. Vývin a teória jazyka. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983.
 HORECKÝ, J. Jazykové vedomie. Jazykovedný časopis, 42, 1991, s. 81–88.
 ONDRUŠ, Š. – SABOL, J. Úvod do štúdia jazykov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981.
 PAULINY, E. Slovenský jazyk. In Slovensko, Kultúra 1. časť. Bratislava, Obzor 1979, s. 23–135.
 SABOL, J. Kapitoly zo všeobecnej jazykovedy. Prešov, FF UPJŠ 1988.
 SLANČOVÁ, D. Anketový prieskum postojov k jazyku. Slovenská reč, 55, 1990, s. 3–19.
 SEDLÁKOVÁ, M. Poznámky o tvare posesív typu otcovo auto. Kultúra slova, 26, 1992, v tlači.

Jazyková situácia v Trnave

Ľubica Dvornická

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

Dovoľte, aby som svoj príspevok začala citátom "Trnava s okolím je známa, že sa tam hovorí najčistejším slovenským nárečím a najpôvabnejšími výrazmi a pokladá sa za hlavné stredisko slovenčiny. Je naozaj obdivuhodné, že sa čistota nárečia udržuje jedine ústnym podaním, lebo nijaká akadémia ani kritický slovník nebedlí nad tým, aby sa do nej nevpašoval cudzí živel!" (A. Medňanský. Malebná cesta dolu Váhom, s. 135). Tieto vety boli napísané v prvej polovici minulého storočia (v roku 1844). Odvtedy sa toho už veľa zmenilo. Okrem iného aj náhľad na krásu trnavského nárečia. Ak sa dnes spýtate domorodcov na to, ako sa hovorí v Trnave, zaznievajú odpovede strašne, tvrdo, škaredo, v lepšom prípade – po trnavsky.

Nie je mojou úlohou dokazovať alebo popierať krásu trnavského nárečia. Cieľom výskumu, ktorý by som chcela uskutočniť, je zistiť, aká je skutočná súčasná jazyková situácia v Trnave a opísať ju. (Tak široko formulovaná téma je perspektívou, cieľom, ktorého splnenie či nespĺnenie bude možné hodnotiť až po ukončení celého plánovaného výskumu. Tento príspevok je iba začiatkom cesty, prvým krokom.)

Trnavské nárečie ani mestská reč neboli doteraz podrobne a komplexne opísané v žiadnej monografickej práci. K dispozícii sú špeciálne štúdie, zatiaľ hľadám najúplnejší opis nárečia Trnavy a jej najbližšieho okolia je publikovaný v dejinách Trnavy (J. Nižňanský, K. Palkovič, 1988). Podáva hláskoslovnú a tvaroslovnú charakteristiku, opis slovných zásoby, diferencný slovník i texty. Na základe výskumu konaného od septembra 1963 vznikla štúdia M. Patákovovej. Hovorená podoba slovenčiny v Trnave (Patáková, 1965). Po temer tridsiatich rokoch bude už možné porovnať výsledky vyplývajúce z vtedajšieho výskumu a overiť platnosť záverov a tendencií vývinu, ktoré autorka na základe tohto výskumu uviedla vo svojom referáte. Výskum, ktorý som robila v tomto roku v Trnave, nebol však koncipovaný so zámerom konfrontovať ho s niektorým už uskutočneným výskumom. To by si vyžadovalo sústrediť sa na tie isté javy, mať k dispozícii porovnateľnú anketu i texty s blízkou tematikou.

Nahrávala som prevažne skrytým mikrofónom. Nezisťovala som vekové, regionálne (tu mám na mysli 1) vnútorné členenie mesta na štvrte a 2) členenie podľa pôvodu na autochtónne alebo prisťahované obyvateľstvo) ani sociálne a profesijné zaradenie hovoriacich. Pri danom spôsobe výskumu by to ani nebolo reálne. Je zameraný situačne. Dôležité je sociálne prostredie, v ktorom sa hovoriaci nachádzajú (kupujúci, strážnici, schôdzujúci, predávajúci, úradníci) a jeho tlak na účastníkov rozhovoru.

Rozsah získaných nahrávok je sedem a pol hodiny, nie všetok materiál je už spracovaný. Podstatná časť nahrávok vznikla na mestskom zastupiteľstve – v oddelení evidencie obyvateľstva približne jeden a pol hodiny, na byto-

vom oddelení tri hodiny. Iný typ situácie predstavuje dva a pol hodinová nahrávka z politickej schôdze 45-minutový záznam je získaný z miestnych potravín.

Za materiálový základ tohto príspevku slúži 20 stránkový prepis textu z politickej schôdze. Vzhľadom na komunikačnú situáciu a značný počet (asi 40) prítomných by sme mohli očakávať (i pri snahe o neformálnu atmosféru) spisovný prejav. Zaujímalo ma, či, ako a do akej miery sa prejaví vplyv nárečia vo fonetickej, morfolologickej a lexikálnej rovine.

Vokálny systém trnavského nárečia má päť krátkych a päť dlhých vokálov. Na rozdiel od spisovnej slovenčiny chýba samohláska *a* a dvojhlásky.

V texte sa vokál *a* nevyskytol ani raz. Namiesto neho sa v tomto texte, rovnako ako v bežnej slovenskej spisovnej výslovnosti, vyslovuje *e* (*najme, večinou, speti, največia*). Pre trnavské nárečie typické *a* je zachytené v jednom prípade (*pamätáte*).

Pri dvojhláskach badať veľkú rozkolísanosť v realizácii. Nárečovej norme zodpovedajú podoby, v ktorých sa dvojhlásky navyslovujú a sú nahradené dlhými vokálmi – *čo najvacej, višeho, pôžičku*. Značne je zastúpená spisovná výslovnosť dvojhlások *nešia, spôsob, duovot, opriet, usporiadať, nie*. Tretím typom je výslovnosť dlhých dvojhlások *spuósobom, nadviázat, piátok, preki, riaditelia*.

Konsonantický systém trnavského nárečia nemá makke spoluhlásky *d', t', ň, l'*. Jeho štruktúra je inak totožná s konsonantickým systémom spisovnej slovenčiny. Tvrdosť trnavčiny sa v značnej miere odrazila v sledovanom materiáli. Hovoriaci vyslovovali *podrobne, členené, operatívne, nie, neohlasujete, nemi, ďalša, vidím, utečeme, nemali atď*.

Iba raz sa v celom sledovanom texte vyskytlo makké *l'* (*ľudia*), v ostatných prípadoch bolo už len tvrdé *xxvaluje, ľudia, záleží, zúčasnili*.

Spoluhlásky *d', t', ň* sa nachádzajú v rôznych pozíciách, často ich ten istý hovoriaci v rovnakej pozícii na jednom mieste použije a na inom už nie.

Napr

uveďené – budeme

nepotrebovali, nežácame – nebolo, nevolené, nespome

dohodneme – kludne

ďaleko – ďalšie

ľudí – ľudé, ľudia

zároveň – kampan

verejnosť – verejnosť

zasedať – preklenúť

Doteraz sa mi však nepodarilo zistiť, podľa akého záhadného kľúča sa tento jav deje.

U niektorých hovoriacich je hojne zastúpené zosilňovacie koncové –*a* v zámenách (*tutok, tietok, títok, totok, takitok, tohotok*).

Asibilácia je v sledovanom texte pomerne zriedkavá *xicil, zhozíme*.

Pri znelostnej asimilácii u jedného hovoriaceho sú porušované spisovná i nárečová norma zároveň. Vyslovuje napríklad *sme, f čuse dovoleniek žiadne, návrh na precedu, orientovať sa*.

Deklináčne osobitosti trnavského nárečia sa prejavili v inštrumentáli plurálu – sú zachytené tvary čisto nárečové a zmiešané spisovno-nárečové z *vratnici, upratovačkama, s tma općama malima, pred ostatnima, z mojima názormi, z najnovšíma informáciami*.

Len zriedkavo sa infinitív končí koncovkou *-t'* (*pustiť, zvolat, informovať*). V texte je jasne viditeľná (či lepšie počuteľná) tendencia zachovávať tvrdé *-t* v neurčitku (*opriet, využiť, hodiť, plniť, mať*). Pre slovesné tvary a ich odvodeniny je v trnavských nárečiach charakteristická prípona *-uvat*. V texte sa to odrazilo v podobách *prešustruvali, potrebovali*. Väčšiu frekvenciu však mala prípona *-ovat* (*informovat, venovat, orientovat, zviditeľnovat*).

Zo spojok na seba upozornili dve, ktoré sú typické pre nárečové vyjadrovanie *lež a lesci* (*Lež sa to teda rozbehne. Lesci si pamätáte*).

Aj v takomto rozsahu textu sa objavujú slová typické pre trnavskú či západoslovenskú oblasť, nárečie zasahuje i do lexikálnej roviny textu *vipadať – vyzerat', abi behli do Hlohofca* – *zašli, ošaliť – oklamať, najhakiľvejšie* – najcitlivejšie.

Myslím, žerobiť nejaké závery po sonde do zlomku získaného materiálu, by bolo predčasné. Ďalší výskum môže ukázať zistené fakty v inom svetle, doplniť alebo i zrelativizovať ich.

Literatúra

- NIŽNANSKY, J. R. – PALKOVIČ, K. Nárečie Trnavy a jej najbližšieho okolia. In Dejiny Trnavy. Ed. J. Šimončík – J. Watzka. Bratislava, Obzor 1988, s. 397–432.
PATAKOVÁ, M. Hovorená podoba slovenčiny v Trnave. In Hovorená podoba spisovnej slovenčiny. Referáty a diskusné príspevky z konferencie dňa 6–9. októbra 1965, s. 303–312.

Sociolingvistická anketa a jej využitie pri výskume súčasnej jazykovej situácie v konkrétnej nárečovej oblasti (na materiáli nárečia Rajeckej doliny)

Miloš Smatana

Jazykovedný ústav E. Štúra SAV, Bratislava

Cieľom štúdie je ukázať užitočnosť kombinácie vybraných metód zhromažďovania sociolingvistických údajov a sociolingvistickej analýzy s metódami klasického dialektologického (nárečového) výskumu pri vedeckom bádani a opise stavu v súčasných nárečiach a pri opise jazykovej situácie na konkrétnom nárečovom území.

V kandidátskej dizertačnej práci Jazyková situácia v Rajci sme pri získavaní základného výskumného materiálu, pri skúmaní a opise tamjšej podoby národného jazyka využili kombináciu niektorých metód nekontrolovaného pozorovania (pozorovanie procesov rečovej komunikácie v živéj, prirodzenej situácii, napr. na verejnej schôdzi, v predajni, na ulici, na pracoviskách, v prostriedkoch verejnej dopravy a pod.) s metódami kontrolovaného pozorovania, napr. terénny nárečový výskum (získavanie rečového záznamu formou interview, riadeného rozhovoru, zúčastneného pozorovania), zhromažďovanie písaných prejavov, anketovanie a pod. Priebeh celého výskumu a jeho konečné výsledky v definitívnej podobe sú súčasťou spomenutej dizertačnej práce.

Samotný výskum jazykovej situácie v Rajci bol realizovaný v dvoch väčších etapách.

Prvou etapou bolo zbieranie nárečového materiálu formou terénnych výskumov a jeho spracovanie. Zamerali sme sa na jazyk najstaršej generácie (asi 60 % z celého objemu nahrávok). Nahrávky jazykového prejavu strednej generácie tvoria asi 30 % a zastúpenie mladej generácie je približne 10 %. Takéto percentuálne zastúpenie jednotlivých generačných skupín bolo zámerne cieľom bolo získať dostatočný obraz pôvodnej formy nárečia (jeho najviac zachovanej podoby), so zachytením náznakov nastávajúcich zmien. Nerovnomerné zastúpenie jednotlivých generácií v tejto etape bolo vyvážené primeraným kvantitatívnym zastúpením v sociolingvistickej anketovej akcii. Aj keď materiál zozbieraný v prvej etape výskumu vytvoril relatívne postačujúce východisko na opis pôvodnej formy dialektu a pre náčrt jazykového systému rajeckého nárečia, nemohol poskytnúť takú rôznosť sociálneho zloženia obyvateľov skúmanej oblasti (vo vzťahu k vybraným jazykovým javom) ako sociolingvistická anketa. Tá zasa popri svojich výhodách (napr. masový záber, reprezentatívnosť zastúpenia rôznych sociálnych vrstiev, mnohoaspektové možnosti spracovania získaného anketového materiálu a t.) nemôže nahradiť pozorovanie reálnej rečovej činnosti komunikantov. V niektorých prípadoch dokonca nezachytáva natolko reálne rečové chovanie respondentov, ale skôr hodnotovú orientáciu a prípadne akési ich predstavy o "správnych" ("prestížnych") jazykových formách. Tento nedostatok bol vyvážený už spomenutým získaným materiálom z nárečového výskumu.

Výsledky prvej etapy nám pomohli pri rekonštrukcii staršej podoby nárečia v Rajci a pri hľadaní (určení) dynamických jazykových (nárečových) prvkov, ktoré určujú charakter jazykového prejavu obyvateľov mesta. Ukázalo sa, že bez dosiahnutých výsledkov prvej etapy by bolo zostavenie sociolingvistickej ankety veľmi ťažké. Nebolo by možné totiž určiť typické jazykové prvky (jazykové premenné) v závislosti od sociálnych parametrov. Navyše, znalosti sociálnych, historických, demografických a územných pomerov umožnili výber najreprezentatívnejších sociálnych skupín (najväčšmi vhodných pre výskum) skúmaného prostredia a pomohli formulovať pracovné hypotézy. Prvá etapa bola preto nevyhnutným predpokladom druhej etapy – vlastnej dotazníkovej akcie.

Druhá etapa výskumu sledovala zámer rozšíriť záber bádania, podieľala sa na potvrdení (resp. vyvrátení) a verifikovaní už známych čiastkových záverov a získaných údajov z nárečového výskumu a overovala pracovné hypotézy o jazykovej situácii v Rajci. Zvýšila sa tak reprezentatívnosť, úplnosť, vedecká spoľahlivosť a presnosť výsledkov celého výskumu.

Anketová akcia pozostávala z niekoľkých základných fáz.

1. Určenie východiskového (strategického) planu zostavenia ankety.

Anketu (dotazník) sme sa usilovali zostaviť v podobe série vzájomne súvisiacich otázok, ktoré sa vzťahujú na ústrednú tému skúmania (jazyková situácia na nárečovom území), pričom sme pamätali na fakt, že otázky je vhodné koncipovať tak, aby každá z nich bola zároveň aj určitou hypotézou alebo jej súčasťou (porov. Švejc – Nikolskij, 1983, s. 205).

Pretože išlo o špecifický výskum na konkrétnom nárečovom území, bolo prvoradou a najdôležitejšou požiadavkou prispôbiť výber otázkových položiek (jazykových javov i sociálnych parametrov) miestnym podmienkam výskumu. Túto požiadavku považujeme za všeobecný strategický rys každej ankety, ktorá si kladie za cieľ skúmať alebo verifikovať jazykové údaje v určitej nárečovej oblasti.

2. Vlastné zostavenie ankety.

Základom zostavenia bol získaný jazykový materiál z terénnych nárečových výskumov. Anketa má tri časti. Časť A (sociologická) obsahuje v 11 položkách otázky zamerané na získanie základných sociálnych údajov respondenta a otázky zamerané na zistenia možných zdrojov jazykových návykov a vplyvov na ne. Vyslovili sme hypotézu, že rôzne možné používané jazykové varianty sa viažu najmä na sociálne znaky vybrané do časti A.

Časť B (lingvistická) zahŕňa 14 otázok, ktoré obsahujú približne 30 vybraných špecifických jazykových javov. Okrem toho, že otázky tejto časti boli zamerané na samotné jazykové skutočnosti, obsahovali v sebe hodnotiaci aspekt k používaniu vybraných jazykových javov (boli vybrané na základe čiastkových výsledkov terénneho nárečového výskumu a ich inventár tvoria javy charakterizujúce rajecké nárečie najviac, a ktoré sú zároveň reprezentantom variantnosti a prispôbovania jazykového prejavu). Vyslovili sme hypotézu, že variantnosť a modifikácia vybraných jazykových prvkov najviac súvisia so sociálnymi zmenami.

Pri zostavovaní ankety sme mysleli na rozpracovanosť jedného jazykového javu do viacerých otázok, prípadne na umiestnenie viacerých jazykových javov do jednej otázky. Chceli sme takto na najmenšiu možnú mieru eliminovať náhodnosť reakcií respondentov.

Tzv. overovacie otázky v časti B sa sústredili na javy, ktoré v jazykovom úze v podstate nekolíšu, resp. kolíšu len minimálne, a pri ktorých je konkurujúci "korektný" ("prestížny") tvar obmedzený len na knižnú podobu spisovného jazyka. Zámerom bolo odlišiť skutočný úzus od spisovnej kodifikácie.

Preceňovanie podielu spisovného jazyka v anketovom materiáli vyplýva pravdepodobne z faktu, že spisovné jazykové povedomie je v škole (najmä v písomných prejavoch) vedome pestované, a preto evidujeme akúsi neschopnosť (považšine mladých respondentov) odputať sa od spisovného úzu.

To je dôvod, prečo sme pri zostavovaní ankety využili najmä dva typy otázok

- otázky, ktoré ponúkajú možné jazykové varianty a poskytujú možnosť voľby zo série uvedených alternatív a

- tzv. tvorivé otázky, v ktorých mali respondenti vytvoriť, resp. doplniť tvar slova (jazykový jav) fungujúci v ich vedomí

Okrem týchto otázok sme poskytli priestor na zistenie hodnotovej a postojovej orientácie respondentov k niektorým jazykovým javom

Otázky v časti B boli zamerané na jazykové javy, v ktorých možno badať - v porovnaní so staršími jazykovými výskumami - tendencie zmien, t.j. tie jazykové javy, ktoré už nie sú stabilnými prvkami staršieho (pôvodného) nárečového systému, pričom príčiny ich zmien treba hľadať v meniacej sa sociálnej, historickej, ekonomickej a kultúrnej situácii

Časť C (postojová a hodnotiacia) obsahuje 12 otázok, v ktorých zisťujeme názory a postoje respondentov na používanie nárečia, resp. spisovného jazyka pri bežnej každodennej jazykovej komunikácii v určitých oblastiach sociálneho pôsobenia: regionálnej, miestnej, výrobnjej a rodinnej (sú tesne späté s komunikačnými procesmi a sú často zhodné s jednotlivými sférami jazykovej komunikácie)

Hodnotová orientácia vzťahujúca sa k určitým normám rečového správania nie je stálou veličinou, ale sa od kolektívu ku kolektívu mení (porov. Švejc - Nikolskij, s. 109). V sociálnych situáciách charakterizovaných tesnými vzťahmi medzi komunikantmi (vzťahy priateľstva a solidárnosti) sa často používa rodný dialekt. Preto sme chceli pomocou otázok v časti C zistiť sociálny postoj vyjadrujúci vzťah respondenta (jednotlivca, niekedy i celého kolektívu) ku vzájomne si konkurujúcim sociolingvistickým premenným (v tomto prípade nie ku jazykovým jednotkám, ale ku celým jazykovým systémom) a zisťujeme kvantitatívny stupeň využívania nárečia v meste, na pracovisku (makroštruktúry), v rodine, s priateľmi (mikroštruktúry)

3 Technická realizácia ankety

Takto nazývame zostavenie grafickej podoby ankety a jej primerane kvalitatívne i kvantitatívne rozmnoženie. Počet otázok, ich rozsah a výber jazykových prvkov bol prispôbený obmedzenému rozsahu ankety, technickej stránke rozmnoženia a najvyššiemu možnému nákladu (170 ks hárkov)

4 Výber respondentov a rozšírenie ankety

Po charakteristike pôvodnej (predpokladanej) podoby nárečia v Rajci, po určení dynamizujúcich jazykových prvkov, ktoré sa formujú vplyvom sociálno-ekonomickej a kultúrnej situácie (vo vzájomnosti na historický vývin spoločnosti na danom území), najväčšmi reprezentujúcich súčasnú podobu nárečia, a po získaní základných sociodemografických údajov o meste sme vytipovali reprezentačné sociálne skupiny respondentov. Po vytvorení metodického postupu výberu respondentov (je univerzálny a môže byť využitý pri výskume ktorejkoľvek nárečovej oblasti, samozrejme, s ohľadom na spoločensko-historické a sociálno-ekonomické špecifiká danej oblasti) sme vybrali kolektívy (jednotlivcov), ktoré sa podľa nášho predpokladu najväčšou mierou podieľajú na formovaní súčasnej jazykovej situácie v meste

Základným kritériom pre výber respondentov sa stali tri aspekty: generálny, sociálny a teritoriálny (porov. Smatana, 1990). Tri všeobecnejšie aspekty sme užšie špecifikovali podľa konkrétnych sociodemografických údajov o meste a osobných skúsenosti so sociálnym rozvrstvením obyvateľov mesta

Rozšírenie dotazníka zabezpečil autor. Pri osobnom stretnutí s vybranými respondentmi sme mohli vykonať inštrukciú o vyplnení ankety. Vo väčších skupinách respondentov vykonali inštrukciú osoby dopredu podrobne informované o cieľoch a zámeroch ankety (vedúci prac. kolektívov, tímov, skupín, učelia a pod.)

5. Vlastné anketovanie

Väčšina respondentov vyplnila dotazníky samostatne, v niekoľkých prípadoch (respondenti z najstaršej generáciej vrstvy) sme vyplňanie viedli osobne

6 Analýza získaného materiálu

Rozbor materiálu prebehol v nasledujúcich fázach

a) Triedenie a personálna analýza - prebieha bez využitia počítača

V tejto fáze sme sa usilovali materiál utriediť a získať predbežné jednoduché kvantitatívne a percentuálne výsledky sociodemografických údajov (najmä časti A) a niektorých jazykových javov. Tu bol priestor aj na spracovanie odpovedí, ktoré obsahovali okrem iných údajov aj hodnotiace postoje respondentov a nedali sa spracovať počítačovo

b) Zakódovanie materiálu pre počítačové spracovanie

Kvôli operatívnejšiemu a detailnejšiemu spracovaniu dát vložených do počítača sme zaviedli tzv. doplnkový údaj. Nebol súčasťou ankety, vyplynul z údajov jej určitých položiek a pomáha nám pri orientácii v základných charakteristikách respondentov (zároveň aj užšie špecifikuje teritoriálny aspekt). Umožňuje totiž dešifrovať vzťah rodu respondentu a miesta jeho trvalého pobytu. Tvoria ho dvojčísle: prvé číslo udáva pohlavie respondenta, druhé číslo označuje vzťah rodu respondentu a miesta jeho súčasného trvalého pobytu

Dôvodom zašifrovania pohlavia do doplnkového údaje bola možnosť vytvoriť tzv. základný sociálny vzorec respondenta. Vzorec predstavuje základnú sociálnu charakteristiku každého účastníka ankety. Dajú sa tak vyčleniť užšie sociálne skupiny, čo umožňuje detailnejší a korektnejší prístup k analýze získaného jazykového materiálu

c) Vlastné počítačové spracovanie - môžeme ho uskutočniť v troch kvalitatívne odlišných rovinách

1. Jednoduché kvantitatívne a percentuálne spracovanie jednotlivých anketových položiek (napr. počet respondentov, zastúpenie mužov, žien, hlavných sociálnych skupín, výskyt jazykových variantov a ich kvantitatívne zastúpenie a pod.). Zistenia tejto roviny zodpovedajú v podstate výsledkom prvej fázy analýzy, dosiahnutým pri triedení a personálnej analýze materiálu

2. Kvantitatívne a percentuálne spracovanie údajov pri kombinácii niektorého zo sociálnych aspektov a výskytu zodpovedajúcich jazykových javov (variantov). Môžeme určiť napr. vzťah pohlavia (muži - ženy) a výskytu le-

níkalných variantov *ocot* – *ocet* alebo percentuálny výskyt prípadov asibilácie v skupine obyvateľov pracujúcich v priemysle vo vzťahu k výskytu asibilácie v skupine obyvateľov pracujúcich vo sfére komunálnych služieb, v administratíve a zdravotníctve a pod

3 Kvalitatívne najhodnotnejšie, no zároveň najzložitejšie je spracovanie kombinácií údajov z najmenej troch a viacerých položiek. Môžeme napr. zisťovať a zobrazovať súvislosti medzi vekom respondentov, miestom ich narodenia, miestom súčasného trvalého pobytu a výskytom slabičného *r*, *l*, podobne môžeme spracovať súvislosti medzi rodiskom rodičov respondenta, jeho súčasným bydliskom, rodiskom manželky a výskytom asibilácie a pod

Počítačové spracovanie jazykových dát v kombinácii s jednotlivým základnými aspektmi ponúka značné (často netušené) možnosti analýzy so ziskom neraz zaujímavých výsledkov. Komplexnejší pohľad na túto problematiku a konkrétne výsledky ukazuje práca o jazykovej situácii v Rajci

Záver

Naznačené postupy kombinácie klasických nárečových výskumov s niektorými metódami sociolingvistiky ukazujú len malý výsek možnosti spolupráce a užitočnosti prepojenia výskumných metód oboch vedných disciplín

Je v rukách dialektológov a sociolingvistov, ako dokážu nielen odhaliť, ale aj primerane využiť ďalšie možnosti spolupráce pri nárôčnom a mnohoaspektovom skúmaní súčasného jazyka

Literatura

SMATANA, M. Špecifika jazykovej situácie v nárečovej oblasti Rajca (teoreticko-metodologická inštrukcia) Slovenská reč, 4, 1990, s. 213-221

ŠVEJCER, A. D. – NIKOLSKIJ, L. B. Úvod do sociolingvistiky. Preložil J. Kraus. Praha, Svoboda 1983. 242 s.

K nářeční nivelizaci

Stanislava Kloferová

Ústav pro jazyk český ČSAV, Brno

Zkoumání tendencí, které se uplatňují při utváření běžné mluvy, je jedním z okruhu otázek, jimiž se v současné době zabývá dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český ČSAV v Brně. Vedle prací na Českém jazykovém atlase, zaměřeném především na zpracování nejstaršího zjištěného stavu nářečí českého národního jazyka, zabývá se náš kolektiv i otázkami soudobých nivelizačních procesů v tradičních teritoriálních dialektech a tendencemi, které se při tomto vývoji objevují. Mnohé vývojové rysy tradičních nářečí a šířeji i nespisovného vyjadřování vůbec dokládá už sám materiál

zmíněného Českého jazykového atlasu. Do husté sítě vybraných venkovských obcí jsou sem totiž začleněna vnitrozemská a pohraniční města, která odrážejí již novější vývojový stupeň ve sféře neveřejného, běžného vyjadřování. Jazyková problematika je v nich ve srovnání se situací na venkově značně složitější, neboť tu dochází k velkému pohybu obyvatelstva, a tudíž i tendence unifikace se projevují s daleko výraznější intenzitou. Český jazykový atlas však nepostihuje jazykovou situaci ve venkovských lokalitách tzv. pohraničí osídleného různonářečným obyvatelstvem po ukončení druhé světové války. Není třeba zdůrazňovat, že jazyková situace na těchto územích nam poskytuje obraz jiného typu vývoje jazyka. Protože zde živa nářeční tradice v širším, mimorodinném okruhu mluvčích prakticky neexistuje, neuplatňují se uze oblastně vymezené tradiční složky jako produktivní při formování běžné mluvy.

Náš příspěvek předkládá výsledky terenního výzkumu, který byl uskutečněn v letech 1985-1989 ve dvanácti lokalitách severomoravské pohraniční oblasti. Zkoumání bylo zaměřeno na rovinu morfologickou, případně hlaskoslovnou, jeho jádrem byl úzus generace nejmladší, děti ve stáří 13-14 let, jejichž jazykové povědomí považujeme za již dostatečně pevné a ustálené, aby se mohlo stát předmětem soustavného zkoumání. Je třeba poznamenat, že jazyková situace ve zdejší oblasti je považována za nejkomplikovanější v rámci českého jazykového území. Tento region byl totiž nově osídlen obyvatelstvem nejrozličnějších etnických skupin. Setkávali se zde mluvčí z oblastí českých, moravských, slezských, ale též osídlenci ze Slovenska, reemigranti z Rumunska a Volyně, obyvatelé původu řeckého, makedonského, rómského atp.

Běžná mluva zkoumané generační vrstvy v severomoravském pohraničí má v rovině hlaskoslovné, ale zejména tvaroslovné své vlastní osobité rysy. Její specifikum je určeno několika okolnostmi, které se na jejím utváření podílejí. V první řadě je to neexistence společného dialektického podloží, jež je v oblastech s tradičními teritoriálními dialekty základnou, z níž se vývojový proces běžné mluvy odvíjí působením nadnářečních nivelizačních tendencí. Tato jednotná báze se ze stejných důvodů neměla možnost (ani naději) zformovat u střední generace, tj. rodičů našich informátorů. V této různorodosti mnoha spolupůsobících nářečních útvarů jako reprezentantů příznakového – a tudíž neprestížního (protože nápadného) – běžného vyjadřování v každodenní neveřejné komunikaci a v existenci nadřazeného (protože nenářečního) spisovného jazyka, který díky svému prestižnímu postavení představuje bázi pro různonářeční mluvčí nejvíce přijatelnou, vidíme příčinu, proč nenacházejí v běžné mluvě mlade generace ve zkoumané pohraniční oblasti uplatnění některé interdialektické jevy vlastní tradičním nářečním oblastem (např. morfy *-ám*, *-ách* u typů *níže* a *kost*).

Při sledování vývojových tendencí, které jsou pro mluvu v severomoravském pohraničí typické, nelze přirozeně oddělit vývojové rysy vlastní i jiným útvarům národního jazyka, a to jak útvaru spisovného (včetně jeho hovorové variety), tak útvarů nespisovných. K nespisovným útvarům náleží vedle vycho-

zích nářečí obecná čeština, nivelizovaná podoba nářečí středočeských, která slouží v Čechách komunikaci ve sféře každodenního, neoficiálního úzu. Jako základní dorozumívací útvar pro běžnou komunikaci setrvává obecná čeština i v českém pohraničí. Její předpokládaný protipól by měla dále reprezentovat obecná moravština. Situace na Moravě je však odlišná a značně složitější než v sousedních Čechách. I zde místní nářečí rychle odumírají, jazykovým specifickým moravským a slezským je vytváření nadnářečních interdialektů, které – ač útvarů nivelizované – zachovávají společné zvláštnosti základních nářečních struktur.

Vývoj běžné mluvy mladé generace v severomoravském pohraničí má v oblasti morfologie mnoho společných rysů s vývojem běžné mluvy na území s nářečně kompaktním obyvatelstvem. Uplatňuje se v něm především obecná tendence po zpravidelnění tvaroslovného systému. Jejím působením dochází k rychlému ustupu a zániku neproduktivních jevů a jevů izolovaných. Tento vývoj probíhá velmi intenzivně vzhledem k neexistenci jednotlého nářečního podloží, jež by příznakové jevy v jejich příznakovosti neutralizovalo a tím podporovalo. Velmi silná je především tendence po vyrovnání tvarů, která zrychluje přechod k jednoznačnému morfologickému zařazení jednotlivých typů a zvyhodňuje postavení tvaroslovných typů produktivních. Tento vývoj se odehrává buď ve shodě s obecnou tendencí uplatňující se i v jiných útvarech národního jazyka (např. vztahy mezi typy *kost* a *píseň*, preference tvarů 3 os sg *kupuju*, 3 os pl *kupujou*, ustup jmených tvarů typu *u mamčině sestry* ve prospěch tvarů složených [*u mamčině sestry*]), nebo šířeji moravském měřítku (tvary N sg *rukavica*, I sg *rukavicou*, N sg *konva*, A sg *konvu*, 1 os sg *chcu*, 3 os pl *vyjou*, *chodijou*). Nemá-li příznakový tvar oporu v systému – ať už ve vlastním paradigmatu (N pl *rodice* – I pl *rodice*ma, part I-ové *dal* – inf *dat*), nebo v paradigmatech jiných typů (G sg *Prostějova*, *Beřouna* – *Jeseníka*, ta – *rukavica* tou – *rukavicou*, *nesou*, *tisknou*, *kupujou* – *chodijou*), je odsouván z centra jazykového užívání (např. tvary G sg *muža*, I pl *ulicama*, N pl *mise*, G pl *husí*) a prakticky odsouzen k zániku (L sg *nosi*, I pl *barákoch*).

Výskyt tradičních výslovnostních prvků u dětských mluvčích v severomoravském pohraničí potvrzuje obecnou tezi o trvalejším uchovávaní neuvědomovaných rysů. Jejich životnost je i zde však pouze krátkodobá. Se zeslábujícím se kontaktem s tradičním jazykovým zázemím ustupuje pozvolna rovněž většina těchto výslovnostních návyků. Uvedený posun je pochopitelně výrazně pomalejší než u jevů morfologických.

Podle jazykového (nářečního) původu matky byly děti rozděleny do několika skupin. Toto rozčlenění pak umožnilo konfrontaci uzu dětí původem z oblasti českých nářečí v užším smyslu, dále dětí s tradicí středomoravskou, východomoravskou a slezskou. Jako početně srovnatelná se vydělila i skupina dětí se slovenským jazykovým zázemím. Je obtížné s určitostí stanovit, nakolik se tendence projevující se jako charakteristické pro jednotlivé nářeční skupiny našich informátorů shodují s vývojovými rysy, jimiž procházejí tradiční nářečí. Tyto komplikace jsou důsledkem silně nivelizovaného

východního stavu nářečí u dětí, jejichž uзуální návyky už nevycházejí ze společné normy, ale z individuálních rodinných idiolektů, které nemusí být navzájem shodné (přestože se v mnohém podobají). Lze však konstatovat, že jisté společné rysy se tu projevují. Všechny skupiny preferují vyjadřování shodné se spisovnou češtinou, u některých je tento posun více patrný, u jiných přezívá ve větší míře vyjadřování nespisovné. Vzhledem k východnímu nářečnímu povědomí směřuje k úzu shodnému se spisovnou normou jednoznačně a nejvýrazněji ze všech skupin skupina slezská. Protipól představuje skupina východomoravská, která nejhrouževnatěji uchovává prvky příznakové (v rovině hláskoslovné prvky východomoravské, v rovině morfologické pak šířeji moravské, avšak nespisovné). Ve spektru mezi těmito skupinami se ocitá skupina česká, středomoravská a slovenská. Také jejich uzus není vzájemně shodný, směřem ke spisovné češtině se zřetelněji přimyká skupina mluvčích z Čech. Ani ona se však nevyhnula působení moravského (či slezského) prostředí. Odraz tohoto kontaktu se promítá v částečném zastoupení některých jazykových rysů typických pro uživatele z východních oblastí národního jazyka. Nejvíce nevyhraněnou skupinou se zdá být skupina slovenských dětí, která ve vztahu k úzu spisovnému a nespisovnému zaujímá spíše středovou pozici. Naopak Středomoravané mají zase často snahu přiklánět se k vyjadřování nespisovnému, což však nepřekvapuje, neboť tento stav odpovídá rovněž pozici středomoravského interdialektu v rámci nespisovného vyjadřování. Pozoruhodný jev jsme registrovali u skupiny slezské: ta ve snaze vyjadřovat se nenářečně někdy dokonce popírá nářeční tvar shodný se spisovnou češtinou, což se projevuje (přestože vzácným) výskytem příznakových forem a podob, případně hyperkorekcí.

Závěrem lze však konstatovat, že běžná mluva mladé generace v severomoravském pohraničí je charakteristická neustáleností a poměrně velkou variabilitou. Současná řečová komunikace však zde rychle směřuje k prestižní hovorové češtině, respektive (v případě existence oblastně vymezených spisovných dublet) k její moravské variantě, na rozdíl od situace v pohraničí českém, kde domnuje interdialektická obecná čeština.

Normativní aspekt hovorenej podoby slovenčiny v meste

Vladimír Patráš

Pedagogická fakulta, Banská Bystrica

Komunikačný útvar, ktorý slúži na priame verbálne kontakty obyvateľov súčasných mestských aglomerácií, možno okrem exaktného definovania (porov. Patráš, 1990, s. 37, 1992) nazvať aj komunikačným konglomerátom, prípadne komunikačným hybridom. Analýza materiálu získaného výskumom bežnej, bezprostrednej, spontánnej komunikácie signalizuje, že dorozumievacie médium príslušníkov mestskej society nemá stabilne fixovanú štruktúru.

a vnútornú homogenitu Mestský komunikačný útvar možno opísať ako vyššiu prienikovú sociálno-funkčnú varietu, ktorá sa neustále modifikuje v dôsledku životných podmienok a skúseností, komunikačných návykov a sociálnych kontaktov, ktorým podliehajú jej nositelia v súlade s diferencovanými skupinovými, resp. celospoločenskými predpokladmi a požiadavkami. Napriek prevrstveniu viacerých variet národného jazyka však nemožno súbor dorozumievacích prostriedkov v súčasnom meste chápať len ako prostý aritmetický súčet príznakov bez akéhokoľvek vnútorného vzťahu. Spojnicu prvkov na osi individuálne – skupinové – spoločenské vytvára komunikačná norma mestského dorozumievacieho útvaru.

Normu všeobecne možno chápať ako pravidlo pre jazykové správanie, ktoré umožňuje rozlíšiť, čo je v danom jazykovom výraze správne, vhodné a čo nesprávne (porov. Horecký, 1982, s. 70). Z. Hlavsa (1988) navrhuje normu v porovnaní so systémom chápať širšie, pretože do nej patrí aj pôsobenie rôznych faktorov regulujúcich, resp. ovplyvňujúcich voľbu z viacerých variantov (možností), ktoré jazyk ponúka. Komplex týchto faktorov vytvárajú všeobecné vlastnosti komunikačných situácií, okrem iného aj zámeru a stratégie komunikantov, pretože sa opakujú, môžu participovať na norme ako spoločenskom vedomí používateľov jazyka (porov. Hlavsa, c. d., s. 63). J. Kořenský a kol. akcentuje spoločenskú bazu komunikačných noriem. Komunikačné normy definuje ako špecifickú súčasť suboru sociálnych noriem, konvencionalizované zásady, ktorých dodržiavaním sa priamo podmieňuje úspešný priebeh komunikácie (porov. Kořenský a kol., 1987, s. 27). Komunikačné normy okrem vzťahov so sociálnymi normami sa zúčastňujú na vytváraní súboru špeciálnych znalostí a skúseností, ktoré sa týkajú prostriedkov, pravidiel a zvyklostí komunikácie, t. j. komunikačnej kompetencie (porov. Kořenský a kol., c. d., s. 28).

V (spontánnej) bezprostrednej komunikácii evidentne dochádza k interferencii zložiek a prvkov z rôznych variet národného jazyka. Komunikanti v záujme adekvátneho realizovania vlastných komunikačných zamerov (performancie, porov. Chloupek, 1991, s. 37) stierajú napätie medzi spisovnosťou a nespisovnosťou, pričom nezriedka dochádza k eróziu vlastnej jazykovej normy. Komunikačná norma pritom odraža aj prienik a koexistenciu jazykových prostriedkov, komunikačných princípov a sociálnych väzieb.

Pri širšom (sociolingvistickom) pohľade na normatívne potencie hovorenej podoby slovenčiny v meste je teda výhodnejšie operovať s termínom komunikačná norma. Táto poznámka platí hlavne vtedy, ak si uvedomíme, že pri bezprostrednom verbálnom styku dochádza k náhrade absentujúcich (príp. jazykovo nadbytočných) prvkov a zložiek inými komunikačnými mechanizmami (operatívno-pragmatickým prepínaním úloh autora/prijemcu repliky, spatnou vazbou, kinetikou, gestikou, mimikou a pod.). Ústna komunikácia všetky prostriedky zväčša vyvažuje, a preto si vyžaduje celkový, nielen výlučne jazykový pohľad na svoju normatívnu stránku.

Mestský komunikačný konglomerát slúži na napĺňanie dorozumievacích potrieb a súčasne aj na realizovanie sociálnych rolí, a to v celom generačnom

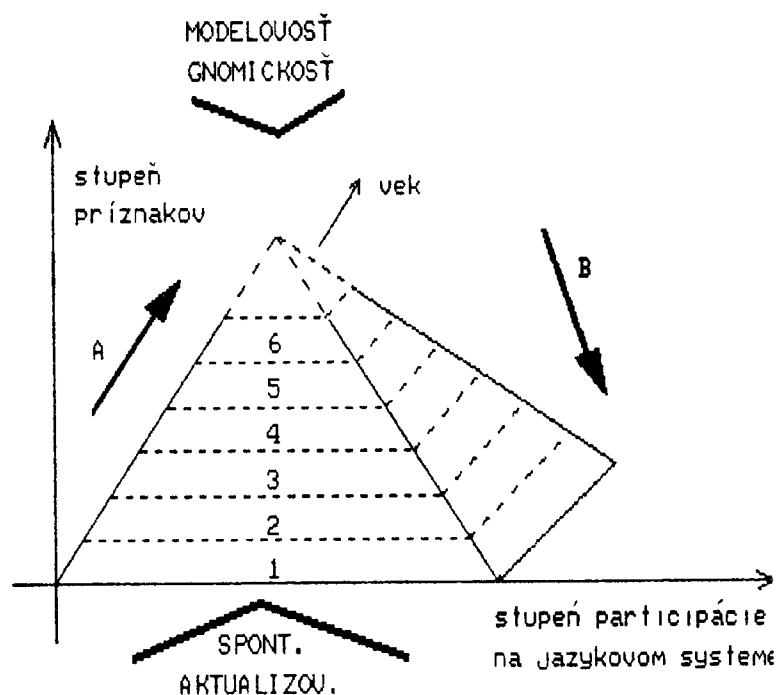
a spoločenskom kontexte obyvateľov mesta. Je zrejmé, že profil mestskej society sa neodhaľuje ako jednohlatý celok, ale ako pestrý, vnútorne štruktúrovaný sociálny (a teda aj komunikačný) súbor. Potom nemá veľký význam uvažovať o jednej komunikačnej norme, ale o zväzku (prieniku) viacerých noriem. Normatívnu stránku ústnych komunikátov (ako inventára dorozumievacích prostriedkov, ale i odrazu reálnej existencie jazykových a komunikačných noriem) okrem komunikačnej situácie a zreteľovania komunikačných udalostí v rozhodujúcej miere formuje zväzok sociodemografických konštruktov v hierarchickom usporiadaní (fyzický vek, vzdelanie, regionálny pôvod, sociálne zaradenie a t.).

Materiálový korpus, ktorý sme získali výskumom polooficiálnej/neoficiálnej bezprostrednej komunikácie v Banskej Bystrici na konci 80. rokov, zreteľne posúva do popredia predovšetkým vekové kritérium limitujúce stav komunikácie v societe obyvateľov mesta. Komunikanti na základe generačného faktora vytvárajú tri pomerne kompaktné komunikačné skupiny s nerovnakým vekovým diapazónom: 1. príslušníci starších vekových ročníkov (nad 60 rokov), 2. široko zastúpená skupina ekonomicky aktívneho obyvateľstva vo vekovom rozpätí 24-59 rokov, grupujúca sa predovšetkým z tzv. mestotvorných socioprofesionálnych sfér (v Banskej Bystrici pracovníci v stavebníctve, textilnom, elektrotechnickom, chemickom a drevospracujúcom priemysle, štátni zamestnanci vrátane vojakov z povolania, študenti stredných a vysokých škôl), 3. skupina ekonomicky bezprostredne neaktívneho obyvateľstva (žiaci základných škôl) a pracujúci mladí ľudia vo veku do 23 rokov, ktorí prednedávnom ukončili prípravu na výkon profesie. Každá generačná skupina prispieva k normatívnemu profilu spontánneho verbálneho dorozumievania osobitým spôsobom, prirodzene, striktné vekové ohraničenie funguje ako periodizačný medzník. Hĺbkové sondy do vnútra jednotlivých vekových skupín svedčia o existencii prienikových polí, ktoré zabezpečujú kontinuitu a dynamiku hybridného komunikačného útvaru.

Je zrejmé, že na spontánne polooficiálne/neoficiálne dorozumievanie v meste rozhodujúcim spôsobom stále vplyvajú dve systémové variety: a) (neoficiálny) tradičný teritoriálny dialekt a b) prestížna spisovná variet. Ostatné variety (zložky, prvky a mechanizmy cudzích jazykov, sociolekty a ich fragmenty, expanzívne kreatívno-idiolektové črty) fungujú v služobných pozíciách a podfarbujú bezprostrednú komunikáciu príslušníkov rozličných (profesionálnych, záujmových, politických a pod.) zoskupení, štruktúr a združení, jednotlivé skupiny sa v rámci vertikálneho vekového diapazónu horizontálne profilujú na základe podružných sociodemografických konštruktov (vzdelanostné niveau, príslušnosť k istému regiónu, hobby atď.). Potom je zrejmé, že komunikačné potreby napr. v komunite občanov mesta nad 60 rokov nesaturuje len tradičný dialekt, príp. jeho mutácie, a najmladší obyvatelia mesta nekomunikujú výhradne spisovne ("školsky"), prirodzene, hovoriaci s inou konfiguráciou výrazových prostriedkov vytvárajú v rámci vekovej skupiny jej periférnu oblasť. Poznatok o vnútornom rozsegmentovaní vekovo-komunikačnej skupiny na centrálnu a okrajovú sféru podporuje myšlienku o konglomerátnom charaktere spontánneho bezprostredného dorozumievania.

Normatívne jadro hovorenej podoby slovenčiny v meste osciluje v normatívnom priestore, ktorý vytvárajú normy dvoch silných (systémových) variant – norma tradičného dialektu charakteristická pre 1. generáciu skupinu, a spisovná norma upevňovaná kodifikačnými potenciálmi, predovšetkým zásluhou školy (je markantná v dorozumievaní príslušníkov 3. generácie skupiny). Z opozícií medzi oboma latentnými komunikačnými normami vzniká nasytovaním pružne stabilná stredová norma charakteristická pre dorozumievanie obyvateľov z vekového spektra 24-59 rokov. Široké vekové rozpätie 2. generácie skupiny signalizuje najväčšie normatívne dispozície, ale súčasne poukazuje na plasticnosť, relatívnu vágnosť a životaschopnosť centrálnej normy, ktorá má ambície reprezentovať vlastnú komunikačnú normu hovorenej podoby slovenčiny v meste v užšom význame (porov. Patrás, 1991).

Pružná stabilita, otvorenosť a dynamickosť centrálnej normy sa podporuje vyvažovaním systémovo-komunikačných opozícií v rámci dorozumievacieho útvaru. Spontánnosť komunikácie ako kľúčový sociolingvistiký (normotvorný) parameter okrem systémových príznakov vyvoláva aj konštituovanie a hierarchizáciu charakteristických sociálno-komunikačných trendov v priamom komunikačnom kontakte.

- 1 úspora práce hovoriť a uľahčovanie artikulácie
- 2 metamorfozy vokalizkých a konsonantických skupín
- 3 vyrovnávanie gramatických tvarov vnútri gramatického rodu i medzi rodmi
- 4 konverzia medzi slovnými druhmi
- 5 polysémia, synonymia, homonymia
- 6 automatizovaná výstavba replík, traforetné konštrukcie
- A segmentačno-diferenciačné trendy
- B nivelizačno-integračné trendy

Celý komplex noriem hovorenej podoby slovenčiny v meste si možno názorne predstaviť ako priecnik minimálne troch základných noriem. Spoločné prekrytie centrálnej normy a dvoch okrajových normatívnych priestorov symbolizuje množinu spoločných znakov, ktoré spoluvytvárajú normu konštituujujúcu sa celonárodnej "hovorovej slovenčiny". Vnútri každej normatívnej sféry je možné pomocou hĺbkových sond odhaliť ďalšie parciálne normy, obzvlášť v prechodových oblastiach, kde sa oslabuje účinok vekového kritéria a nastupujú iné konštrukty, ktoré bezprostredne korešpondujú s pragmatickými zložkami komunikácie (plan, cieľ, taktika komunikačného zámeru a pod.). Preskupenie sociolingvistikých parametrov tak uvádza do pohybu iné mechanizmy, ktoré sa nestávajú jednoduchým reflexom jazykových rovín. Infiltrujú do jazykového systému pod vplyvom konkrétnych sociálno-komunikačných dimenzií obyvateľov istej lokality. Rozvoj dopravy, vzdelanostný faktor, oslabovanie, prípadne reštruktúracie komunikačných potencií tradičných regionálnych dialektov a masmédiá (v poslednom období šírenie prijmu televízneho signálu prostredníctvom siete telekomunikačných družíc) postupne redukujú niekdajšiu silnú antinómu medzi obyvateľmi mesta a komunikantmi s pevnejšími väzbami s vidieckou pospolitosťou.

Literatura

- HLAVSA, Z. K některým aktualním otázkám syntaktické normy. In: Dynamika současné češtiny z hlediska lingvistické teorie a školské praxe. Materiály z vedeckej konferencie 3-5 sept. 1986 konanej v Houštke pri Starej Boleslavi. Ved. red. R. Brabcová - F. Šticha. Praha: Univerzita Karlova 1988, s. 63-70.
- HORECKÝ, J. Spoločnosť a jazyk. Bratislava, Veda 1982, 112 s.
- CHLOUPČEK, J. a kol. Stylistika češtiny. Praha, Statní pedagogické nakladatelství 1991, 296 s.
- KOŘENSKÝ, J. a kol. Komplexní analýza komunikačního procesu a textu 2. vyd. České Budějovice, Pedagogická fakulta 1987, 150 s. (skriptá).
- PATRAŠ, V. Hovorená podoba slovenčiny v Banskej Bystrici. Rkp. kand. dizertácie. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1990, 274 s.
- PATRAŠ, V. Exponovanie komunikačných noriem v hovorenej podobe slovenčiny v meste. In: Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie. Komunikáty z vedeckej konferencie konanej v Banskej Bystrici 3-5 septembra 1991. Banská Bystrica, Pedagogická fakulta 1991, s. 198-205.
- PATRAŠ, V. Anketové sondy do bežnej komunikácie v meste. Slovenská reč, 57, 1992, s. 10-19.

Poznámka o jadre argotu odsúdených

Pavol Odaloš

Pedagogická fakulta, Banská Bystrica

V ústavoch Zboru nápravnej výchovy (ÚZNV) sú kumulované asociálne osoby, ktoré si tu odpykávajú po súdnom sankcionovaní trest odňatia slobody. V relatívne uzavretom prostredí nápravno-výchovného zariadenia niektorí odsúdení či skupiny takýchto jednotlivcov pokračujú v nepovolených či až nezákonných praktikách, ktoré sú porušovaním Poriadku výkonu trestu odňatím slobody (PVTOS). Je len logické, že taketo činnosti utajujú a niekedy na konšpirovanie využívajú aj špeciálny lexikálny súbor vytvorený (odsúdenými) v tomto prostredí. Lexikálny súbor považujeme za argot – tajná reč funguje s komunikačným úmyslom dosiahnuť určitý cieľ – a zakomponujeme ho do väčšieho komplexu argotu asociálov.

Za argot v širšom zmysle slova považujeme každý lexikálny súbor používaný na utajovanie, napr. argot detí. No argot v užšom zmysle slova charakterizuje súbor konšpiratívneho charakteru skupiny s protispoločenskou (nezákonnou) orientáciou, ako je napr. argot asociálov, ktorý sme rozčlenili na argot v ÚZNV a argot mimo ÚZNV. Argot asociálov sme definovali ako nespisovnú lexiku s prvotným významom pre skupinu, ktorá ho používa na dorozumievanie, pričom táto skupina vedome porušuje zákon alebo iné spoločenské či morálne normy, aby získala hmotné alebo iné osobné výhody – v konečnom dôsledku väčšinou finančné prostriedky – a preto utajuje fakty pred tými, ktorí nie sú nositeľmi argotu, lebo prezradenie či všeobecná známosť informácií by mala negatívne či neželateľné dôsledky pre skupinu (Odaloš, 1990).

Zrejme je dôležitá – pre diferencované poznanie tajnej reči v jednotlivých nápravno-výchovných skupinách (NVS) výkonu trestu či v predbežnej väzbe – miera utajovania pomocou lexikálneho súboru. Miera utajovania je priamo úmerná "druhému životu" odsúdených čiže sankcionovateľnej či až trestnej činnosti v ÚZNV, resp. stupňu izolácie a následne potrebe komunikácie medzi sebou v nápravno-výchovnom zariadení alebo s okolím mimo ÚZNV. Väčšia izolácia spoločensky nebezpečných jednotlivcov a zrejme aj väčšia miera utajovania bude preto v 3 NVS v uzavretých ústavoch, kde sú odsúdení trvalo viazaní na ubytovacie jednotky, resp. u recidivistov aj v predbežnej väzbe, napr. v 1 NVS v otvorených a polootvorených oddeleniach, kde majú odsúdení väčšie možnosti pohybu (Odaloš, 1991).

Cieľom nášho príspevku, ktorý je súčasťou kompletnejšieho materiálu o argote odsúdených, je analyzovať lexiku jadra argotu odsúdených. Materiál sme získali vlastným priamym i nepriamym výskumom, resp. sme okrajovo čerpali z príspevkov s touto problematikou (Košický, 1979, Kosorínová, 1991).

V jadre argotických slov sa nachádza komunikačný trojuholník penitenciarne sankcionovaných aktivít, ktorého vrcholy tvoria tematické okruhy *lieky*

– *alkohol* – *civilné peniaze*, teda reality, ktoré nepovoľuje PVTOS. Spojitosť liekov či alkoholu, resp. ich náhrad s civilnými peniazmi signalizuje nadväznosť s prostredím mimo ÚZNV, kde sa sankcionované reality nakupujú a potom rôznymi kanálmi prenikajú do nápravno-výchovného zariadenia. Tam sa predávajú za ústavné poukážky alebo už priamo za civilné peniaze, ktoré sa ďalej investujú a operácia sa opakuje. Cieľom transakcie je osobný prospech vo forme peňazí, ale väčšinou sa sleduje získanie tovaru pre seba a (alebo) pre vlastnú skupinu, resp. je tiež v hre upevnenie mocenského postavenia v globále (Odaloš, op. cit. 1991).

Kvantita pomenovaní dokazuje, že centrom jadra lexikálneho súboru je prave názvoslovie liekov. Zneužívanie liekov odsúdenými, ich návykové a nadmerné používanie je jedným zo závažných negatívnych prejavov vo výkone trestu. Toxikoman kvôli liekom pácha krádeže alebo sa dá aj na homosexuálnu prostitúciu. Toxikoman podľa vzhľadu a chuti bezpečne pozná, o akú tabletu ide (Kováč, 1981).

Už všeobecné názvy pre lieky nadmerne až návykovo používané tvoria synonymický rad *klepy*, *fety*, *broky*, *guľaté*, *fogáče*, čo dokazuje dôležitosť tohto pojmu pre odsúdených. Najfrekvencovanejším členom synonymického radu a jeho dominantou je pomenovanie *klepy* (v literatúre sa spomínajú aj *klepy*) – v komunikácii nápravno-výchovného zariadenia fungujú tiež pomenovania *klepať* (omamovať sa, nadmerne požívať lieky) a *naklepaný* (omámený) –, ktoré vzniklo z toho, že medzi odsúdenými obľúbený yastil vo forme prášku bolo treba vytriasť z vrecúška poklepaním. Ako pars pro toto potom začalo fungovať toto pomenovanie vo všeobecnosti za akýkoľvek liek. Nadmerné požívanie liekov odsúdenými sa tiež odrážalo pri pomenovaní *bedňa* (10 ks tabliet) i v tom, že názvy niektorých liekov majú častejšie koncovku množného čísla, napr. yastil ma tiež pomenovanie *červené* podľa farby názvu na obale. Medzi odsúdenými sú preferované antiastmatiká (bronchodilatantia), pre ktoré existuje aj samostatné pomenovanie *dýchače*. Farba názvu na obale je motiváciou ďalších antiastmatík *zelené* (felisol) a *čierne* (asthmin). Iné antiastmatikum má názov podľa vzhľadu (flakotosti) tabletky *kobylinec* (antiasthman), resp. *kukunca* je oxyphyllin. Obľúbené sú aj antipyretiká (patríace do radu analgetík), napr. pre alnagon sú dva názvy *áčko* a *kyseláč* (podľa chuti), ďalej sedolol je *drevo* (názov je motivovaný tvrdosťou lieku) a dnyl je *déčko*. Nadmerne sa požívajú aj ďalšie lieky z psychofarmák: anxiolytikum diazepam spofa 10 mg, ktorý má názov *desať*. Pripadne tiež iné lieky – spomínané v penitenciárnej literatúre – sa nadmerne požívajú, napr. fenmetrazín, dexfenmetrazín, neuralgen, acylpyrin, avšak špeciálne názvy pre ne sme nezaznamenali. Neznamená to však – že aj pri liekoch s uvedenými argotickými názvami sa nemôžu používať variantné názvy – neexistenciu týchto názvov, ktoré môžu mať podobu známou len v jednej či dvoch spolupracujúcich skupinách.

Zneužívanie liekov odsúdenými je pre niektoré ich vedľajšie účinky tiež viac-menej náhradou za nedostupný alkohol, napr. za obľúbený rum. Alkohol sa niekedy odsúdení snažia vyrobiť, napr. *čučo* (alkohol z chleba) alebo *čokoroso* (alkohol z ovocia, sirupu atď.). Súčasne sa účinky alkoholu dosa-

hujú pitím – často zdraviu škodlivých – tekutín, napr *brendák* (drevený lieh rozriedený vodou), *koro* (acetón rozriedený vodou a stiahnutý ako víno, následkom dlhého pitia je oslepnutie), *učko* (syntetické nedidlo rozriedené vodou), *modrý bols* (riedená i neriedená okena, prípadne s cukrom) Odsúdení pijú tiež rôzne prípravky rozriedené vodou, napr novodurové lepidlo, zubné pasty, želé po holení a pod

V ÚZNV je pre odsúdených majetkom doslova všetko Peniaze ako kapitál tu majú preto strategickú funkciu Odsúdení používali do konca septembra 1991 špeciálne ústavné poukážky (mali rovnakú hodnotu ako Kčs), za ktoré si mohli v bufete nakupovať rôzne veci Existenciu ústavných poukážok bolo treba vidieť v tom, že absenciou civilných peňazí v ÚZNV sa sledovala prevencia pred masovým obchodovaním s rôznym zakázaným tovarom z civilného prostredia Tento krok však neznamenoval pašovanie zakázaného tovaru do nápravnovýchovného zariadenia a len ho minimalizoval Ústavné poukážky fungovali bez samostatného názvu, alebo mali rôzne – často dehonestujúce – názvy, napr *geršle*, *chechtaky*, *mo'o* a pod Civilné peniaze tu fungovali ako valuta, preto mali aj názov *tvrdé* Civilné bankovky v ÚZNV majú doteraz tieto názvy 500 Kčs – *norton* (podľa Jawy 500 Norton), 1 000 Kčs – *bedňch* (podľa portrétu na bankovke) a *tác*, 100 Kčs – *kilo* Pravdepodobne používaním civilných peňazí v nápravnovýchovnom zariadení dostanú svoje pomenovania aj drobné mince, resp i meny, ktoré budú prenikať do ÚZNV

Podobné účinky ako alkohol a lieky má tiež pitie silných čajov (sú minimálne 6-7 krat koncentrovanejšie ako bežne konzumované čaje, niektorí odsúdení pijú dokonca ešte trikrát silnejšie koncentráty čajov)

Pitie silných čajov je už v súčasnosti povolené Zrejme sa tu vychádzalo z tézy lepšie menšie zlo, keď má skoro masový charakter Zlegalizovaním pitia čajových koncentrátov sa vyčlenili ich názvy a ďalšie pomenovania súvisiace s touto problematikou /jadra argotu odsúdených Cela činnosť legálnym fungovaním stratila sviatočnú ritualnosť – čaje sa varili až v paľitrových pohároch (*paľdiroch*) – no realizuje sa pre funkčnosť v penitenciárnom prostredí, lebo silné čaje svojimi účinkami kompenzujú frustrované potreby odsúdených, ktorí po konzumácii čajových koncentrátov komunikujú uvoľnene a v príjemnej atmosfére Odsúdení si varia *magorák*, menej *magorár* (silný čaj, slabý čaj je *seno*) z *desiny indiána*, t. j. z balenia 10 g indického čaju (používajú aj *vietnam* – vietnamský čaj), ktorý vsypu do 7 dl vody Do vody dajú *ponorák* (ponorný varič, menej frekventovaný názov variča je *traktor*, lebo pri varení hučí) a po zvarení čaj pijú Okrem *desiny* odsúdení používajú aj ďalšie balenia, napr *kocku* (balenie čaju po 25 g) a *slona* (čaj o váhe 50 g) *Magorák* sa môže tiež pripraviť ako vývar tabaku a čaju, prípadne sa mieša s alkoholom Po konzumácii čaju sa z odsúdeného stáva *magor* (omámený dočasnými účinkami silného čaju, funguje aj sloveso *zmagoneť*, obidve slová sa používajú aj v kontexte s liekmi a alkoholom v tom istom vyzname) Po vypití čajového koncentráta ostáva z neho zvyšok, to je *fárak*, ktorý sa môže ďalej konzumovať, napr s cukrom Zrejme frekventovaná príprava čajov

kventovaná príprava čajov podmienila fungovanie špeciálneho eliptického povelu *postav to!* alebo *nakopni to!* (zapni ponorný varič!)

Do jadra argotu sme zaradili tri okruhy názvov, ktoré súvisia s liekmi, alkoholom a civilnými peniazmi Zrejme bude potrebné zlegalizovaním používania civilných peňazí v ÚZNV – budú normálne vyplácané odsúdeným v rámci vreckového – vyčleniť ich názvy z jadra argotu (pretože už nebudú zakázané) a uvažovať o zaradení do jadra napr problematiky pašovania – a mikrosúboru s ním spojeného – pretože civilné peniaze ako kapitál budú chcieť odsúdení patrične využiť vo svoj prospech Lexikálny mikrosúbor – (*geršle*, *chechtaky*, *mo'o*, *tvrdé*) ako pomenovanie ústavných poukážok a ich vzťahu k civilným peniazom – sa prestane používať, pretože zanikne nimi pomenovaná realita, a preto tieto pomenovania považujeme za argotické historizmy

Pri rozbere argotických pomenovaní z jadra z hľadiska spôsobov tvorby nás prekvapila hypertrofia slov utvorených metaforicky a metonymicky Nápadné to bolo v centre jadra, do ktorého sme zaradili pomenovania liekov, kde z 18 vymenovaných slov je 11 takto utvorených (6 metaforicky a 5 metonymicky) Zda sa, že by to mohlo (ale tiež nemusí) priamo súvisieť s tendenciou utajovať Metaforicky a metonymicky utvorené pomenovania sa oveľa ľahšie identifikujú napr ako slová utvorené univerbizáciou, tie v centre jadra reprezentuje len pomenovanie *desať* (z diazepamu 10 mg spofa), ktoré je utvorené univerbizáciou s pomocou synekdochy

V jadre argotu sa uprednostňuje pri metaforizácii podoba v tvare (*guľaté*, *bedňa*) alebo zhoda v nejakej inej vlastnosti (vo farbe – *kobylinec*, *modrý bols*, v chuti – *kyseláč*, v tvrdosti – *drevo*), prípadne podobnosť v tvare skombinovaná s určitou vlastnosťou, napr *broky* (guľaté a tvrdé) Pri metonymizácii sa realizuje hlavne princíp pars pro toto, napr pomenovanie bankovky podľa portrétu na nej (*bedňch*, v rámci ústnej komunikácie funguje slovo *smetana*), označenie liekov podľa farby názvu na obale (*červené*, *zelené*, *čie,ne*), resp identifikovanie čaju podľa obrázku na jeho obale (*slon*)

Väčšinu jadra argotu tvorí výrazivo z trojuholníka penitenciárne sankcionovaných aktivít, ktoré sú porušovaním PVTOS vo všetkých NVS Každá NVS má prípadne svoje ďalšie obmedzenia, napr v 3 NVS a vo vazbe je izolácia väčšia, preto sú jednotlivci viazaní na ubytovacie jednotky Je tu teda aktuálne (a nielen tam) dorozumievanie sa prostredníctvom toaletných rúr a komunikovanie z okna do okna, prvá činnosť dostala názov *telefón*, druhá *televízor* Nepovoleného komunikovania sa tiež týkajú pomenovania *holub* (list odoslaný nelegálnou cestou) a *kôň* (ilegálna zásielka, napr spustená na špagáte o poschodie nižšie)

Ďalšie argotické pomenovania sa navrstvujú na jadro argotu, pričom môže nastať sankcionovaním niektorej oblasti pomenovávanej lexikálnym mikrosúborom dynamický presun jeho terminológie do jadra argotu, podobne ako sa názvoslovie čajov i civilných peňazí zlegalizovaním vysunulo z tohto jadra Navrstvená časť lexiky obsahuje mozaiku tematických okruhov, napr názvy pre príslušníkov ÚZNV, názvy pre odsúdených, názvy pre rôzne reality a činnosti v nápravnovýchovnom zariadení so spektrom podokruhov

Literatúra

- KOSORÍNOVÁ, A Komunikácia v UZNV B Bystnica-Kraľová (Rukopis diplomovej práce) Banská Bystrica, Pedagogická fakulta 1991 50 s
- KOŠECKÝ, S Niekoľko poznámok o argote asociálov (Rukopis) 1979 9 s
- KOVÁČ, A Zneužívanie liekov odsúdenými vo vykonaní trestu Zvesti Zboru nápravnej výchovy SSR, 13, 1981, č 7, s 16-18
- ODALOŠ, P Argot v súčasnej jazykovej situácii na Slovensku Slovenská reč, 55, 1990, s 233-238
- ODALOŠ, P Základná charakteristika penitenciárnej komunikácie In Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie Komunikaty z vedeckej konferencie konanej v Banskej Bystrici 3-5 septembra 1991 Banská Bystrica, Pedagogická fakulta 1991, s 102-115

Kondenzačné a nekondenzačné javy v hovorenej reči

Mária Šimková

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

Zameranie nášho uvažovania o jednej vlastnosti hovorenej reči vyplynulo z predpokladu, že možnosti kondenzácie sa v hovorenej reči využívajú vo väčšej miere, ako by sa na prvý pohľad, resp. bežné počutie mohlo zdať. Išlo a pôjde nám pritom predovšetkým o syntaktickú kondenzáciu, materiál¹ sme však podrobili analýze z hľadiska kondenzácie vôbec.

Vzhľadom na odlišný charakter spontánnych rečových prejavov v porovnaní s písanými textami sme si hneď na začiatku položili otázku, či sa vôbec dá skúmať syntax hovorenej reči prostredníctvom tradičných metód (porov. aj Zemskaja, 1987, s. 135-136) a v akom zmysle možno pri "rozbití" syntaktickej štruktúry hovorenej "vety", teda vypovede, uvažovať o prostriedkoch syntaktickej kondenzácie. Prvá otázka dovoľuje kladnú odpoveď, ale len v tom prípade, ak okrem syntaktických, resp. širšie jazykových prostriedkov berieme do úvahy aj nesyntaktické (zväčša nejazykové) faktory, ktoré výrazne ovplyvňujú syntaktickú výstavbu výpovedí. Pracovne sme tieto komunikačné faktory vymedzili ako a) významové kontextové, konsitučné a b) osobnostné, sociálne, psychické a pod. Pri komunikácii pôsobia všetky faktory spoločne, hoci si to komunikanti ani neuvedomujú.

Riešenie druhého problému – prostriedkov syntaktickej kondenzácie – je v teórii rozpracované od najužšieho chápania (za typické syntaktické prostriedky kondenzácie sa pokladajú polopredikatívne konštrukcie, ktoré však

¹ Základný materiál zatiaľ predstavujú prepisy nahrávok asi 8 hodín spontánnych rečových prejavov – rozhovory s vyučujúcimi cudzích jazykov, beseda o jazyku a literatúre pre kultúrny život, rozhovory odvysielané v bývalej rozhlasovej Galérii či košického rozhlasu (tu sme sa pri výbere zamerali na robotnícke profesie).

takisto umožňujú viacero interpretácií) až po také široké, aké predložil napr. A. E. Michnevč². Pri našich predchádzajúcich čiastkových analýzach písaných textov sme za prostriedok syntaktickej kondenzácie považovali taký vetný člen, ktorý bolo možné rozvinúť do predikácie pri dodržaní gramatickej správnosti, významovej podobnosti a výrazovej prijateľnosti. Pomocou denominalizačných transformácií sme pracovali v podstate s produktmi lexikálno-morfologickej kondenzácie, s lexikálno-morfologickými kondenzátmi, ktoré na syntaktickej rovine (a na úrovni textu) plnili úlohu kondenzátorov, mali schopnosť informačne nasycovať a zhusťovať text. Boli to teda nielen polopredikatívne konštrukcie, ale aj nezhodné prívlastky, objekty, príslovkové určenia či subjekty, ak ich parafráza do vety bola gramaticky možná a textovo únosná.

V literatúre sa tradične stretávame so zaradením kondenzácie medzi typické jazykové odborné, príp. administratívne texty, no tendencia k ekonomizácii nie je cudzia ani hovorenej reči. Ale ak by sme chceli využitie kondenzátorov porovnávať, museli by sme, pochopiteľne, konštatovať ich vysoký výskyt v písaných textoch a nízky v hovorených prejavoch – miera využitia gramatických prostriedkov kondenzácie bude značne kolísat' v závislosti od osobnostných faktorov a typu komunikácie – od pomerne vysokej frekvencie v odborných a pracovných rozhovoroch až po takmer nulovú pri (pokojnom) opise nejakej udalosti. Môžeme však vyčleniť isté skupiny bežne používaných, všeobecne rozšírených kondenzátov, ako sú napr. implicitné časové určenia *na začiatku, na konci, po skončení, po štúdiu*, nazvy (každodenných) ľudských činností *praca, robota, obed, prechádzka* a pod. Sú to zväčša slová z jadra slovnej zásoby, ktoré sa v reči často vyskytujú a nepociťujú sa ako kondenzáty. Napokon ich "mennosť" je miestami taká silná, že ani nie je možná ich denominalizácia, teda prijateľné parafrázovanie do predikácie. Otázka prijateľnosti je však dôležitejšia pri analýzach písaných textov, ktorých syntaktická stavba je zovretejšia a "uhladenejšia" – menej usporiadaná syntax hovorenej reči dovoľuje parafrázy aj tam, kde by v písanej vete neboli vyhovujúce ani teoreticky.

Prostriedky syntaktickej kondenzácie sa v hovorenej reči využívajú veľmi funkčne, sú to prostriedky jazykového systému, podporujúce tendenciu k ekonomizácii hovorenej reči³. Ich frekvencia je nižšia ako v odborných,

² A. E. Michnevč (1975, s. 788-795) uvažuje o semanticko-syntaktickej kondenzácii ako o tendencii už na úrovni dvoch samostatných viet, ktoré možno formálne vyjadriť viacerými spôsobmi v závislosti od stupňa završenosti kondenzačného procesu, ide o zjavne formy (súvetne priradenie a podradenie), stiahnuté formy [= vlastná kondenzácia] (nominalizácia a kauzácia) a skryté formy semanticko-syntaktickej kondenzácie (elípsa, pronominalna a menna anaforizácia a kauzácia).

³ Niekedy hovoriaci použije nominalnú frázu aj tak, že sa to ťažko dá odôvodniť ekonomickosťou – v rozhlasovom vysielaní sme zachytili takúto žiadosť: *Chcela by som dať zahrať Petovi bratovi pri odchode jeho na základnú vojenskú službu. Z hľadiska komunikačnej normy prirodzenejšie a časovo rovnako by bolo znelo: pretože odchádza.*

prip administratívnych textoch a kolíše v závislosti od komunikačných faktorov, ktoré podmieňujú aj ne/zložitost' vzťahov skrytých v kondenzovanej časti výpovede

Zaujímavú skupinu v tejto kategórii predstavujú pomerne časté analytické a slovesno-menné predikáty, ktoré na jednej strane zvyšujú počet neurčitých slovesných tvarov (najmä infinitív)⁴ a mien ako tradičných kondenzačných prostriedkov, ale na druhej strane pôsobia protikondenzačne, t.j. zaberajú väčší časopriestor v porovnaní s kontextovo možnými slovesnými vyjadreniami. Napr. *dá sa povedať* -> *povedzme, mat' odrobené* -> *odrobiť, mat' vo zvyku* -> *zvyknúť* a pod

Keďže pri skúmaní hovorenej reči nevystačíme iba s hodnotením gramatických javov, budeme ďalej o kondenzačných prostriedkoch uvažovať ako o takých, ktoré sa pri dodržaní komunikačnej zrozumiteľnosti a komunikačného cieľa dajú vyjadriť významovo podobnými alebo zodpovedajúcimi prostriedkami jazykového systému, takéto vyjadrenie však zaberie väčšiu časopriestorovú plochu. V niektorých prípadoch (telefonovanie, komunikácia cudzích a osobnostne rozdielnych ľudí a pod.) by takéto vyjadrenie dokonca bolo potrebné pre lepšiu zrozumiteľnosť výpovede, ale zvyčajne tu ide o funkčnú symbiozu jazyka a komunikačných faktorov. V reči sa to prejavuje elidovaním (jazykovým nestvárňovaním) známych vecí, zámeným alebo iným jednoslovným pomenovaním (aj väčších) častí výpovede. Vypušťanie "významovo nadbytočných" členov syntagiem je vôbec charakteristickým spôsobom nominácie v hovorenej reči (pozri Zemskaja, 1987, s. 62-65).

Kontextové a konsituácie elipsy v podstate ktoréhokoľvek člena alebo časti výpovede sú v hovorenej reči veľmi bežné. Komunikujúci v rýchлом hovore neuvažujú o gramatickej správnosti výpovede, dôležitá je pre nich zrozumiteľnosť, ak dôjde k nepochopeniu, bezprostredná prítomnosť účastníkov komunikácie umožní doplniť chýbajúcu informáciu. Typické sú "skratkovité" výpovede pre dialógy typu otázka-odpoveď, keď často iba z kontextu môžeme vedieť, o čom je reč.

A *mám povedať aj kedy presne v ktorých rokoch*

B *nemusíte kedy to nie ale prípadne kde*

A *na pedagogickej fakulte*

B *no*

A *na Pedagogickej fakulte v Tmave á to bolo štvorročné štúdium denné*

Veľmi významnú úlohu tu zohráva intonácia, bez ktorej správne pochopenie hovoru niekedy ani nie je možné (vidíme to v beletrii, kde autor musí dialógy komentovať).

Formálne nevyjadrovanie (kontextovo, konsituácie) známych faktov sa bežne uplatňuje pri zhodných a nezhodných prívlastkoch (*Jednotné roľní-*

⁴ Subjektívne výpovede potrebujú explicitné vyjadrenia ne/chcenia, ne/možnosti, ne/potrebnosti, ale nezriedka sa potom stáva, že náležitý infinitív ovplyvní aj ďalšiu časť výpovede, resp. sa množstvo infinitívov stáva do istej miery príznakom *ne mladé dievčata by sme im chceli ako pomôcť trebárs nakupit porozprávať sa s nimi pomôcť im ako poupratovať*

ke) *družstvo, domovy [dôchodcov], [tvrdý] chlap, [dobré] výsledky*), pri podstatných menách v rozličných funkciách (*mladší [ľudia, pracovníci], technické [kreslenie, oddelenie]*), ba aj pri slovesách (*vy [chodíte] napred, čím skôr [privezť] strekačku, oni [sú] pani učiteľka?*), pričom v mnohých prípadoch zostávajúce členy syntagiem nadobúdajú nominačnú hodnotu.

Do tejto skupiny by sme zaradili aj konštrukcie typu *odišť za prácou, urobiť bez rozmýšľania*, a to vtedy, ak nie je dostačujúca ich jednoznačná transformácia (*odišiel, aby pracoval, urobil a nerozmýšľal*), ktorá by ich radila do prvej skupiny (jazykových) kondenzačných prostriedkov, ale frázy sú (kontextovo, konsituácie) zložitejšie *odišiel, aby našiel prácu, lebo pracoval ďaleko, aby zarobil viac peňazí* , *urobil, pričom nestihol, nemusel, nechcelo sa mu rozmýšľať*.

Vysoké frekvencovanie zámen v hovorenej reči na jednej strane prispieva k zhusťovaniu výpovedí, no na druhej strane pôsobí protikondenzačne. Kým v prvom prípade ide o funkčné využitie ich vlastností, v druhom prípade máme na mysli "pronomínálne rozťahovanie" výpovede pri rozmýšľaní, čakaní, hľadaní a/alebo nenachádzaní správneho výrazu. Takto pôsobia aj niektoré častice, zámenné príslovky, ale aj formálne inak realizované opakovania, zdôrazňovania, vysvetľovania. Nadbytočnosť týchto prostriedkov a spôsobov vyjadrovania môže viesť až k nezrozumiteľnosti prehovoru.

A *myslím že to robí vplyv tých cudzincov*

B *áno iste*

A *á určite vplyv tých c- vplyv a nielen cudzincov nielen cudzincov vplyv vplyv tej veľkej migrácie tých ľudí do toho mesta asi tak by som povedala*⁵

Široké chápanie kondenzačného prostriedku v hovorenej reči umožňuje za také považovať aj jednotlivé paralingvistické prostriedky, ako ich uvádza J. Mistrík (1990). Nevenovali sme sa im zatiaľ podrobnejšie, ale nazdávame sa, že takisto môžu slúžiť na kondenzáciu komunikácie ako ju niekedy aj nefunkčne sprevádzať a robiť rozvláchnou.

Z analýzy hovorenej reči zo zorného uhla kondenzácie nám vyplynulo, že v hovorenej reči sa bežne vyskytujú rozličné kondenzačné javy spôsobené jazykovými (nominalizácie), jazykovo-komunikačnými (elipsy, nominácie, zástupné zámena) a komunikačnými (paralingvistickými) prostriedkami. Proti viac-menej prirodzenej kondenzácii hovorenej reči pôsobia javy nekondenzačné spôsobované takisto jazykovými (analytické predikáty), jazykovo-komunikačnými (nefunkčné, významovo prázdne zámená, častice, opakovania a pod.) a komunikačnými (nefunkčnými paralingvistickými) prostriedkami. Vymenovali sme v jednotlivých typoch len tie najzákladnejšie prostriedky v rámci všeobecných úvah, možnosti ďalšieho výskumu sú tu takmer neohraničené. Kontextové, nejazykové kondenzačné prostriedky napokon

⁵ Úryvky rozhovorov neuvádzame vo fonetickom prepise, lebo to pre zameranie nášho príspevku nepokladáme za potrebné, zachytávame však všetky opakovania, prerušovania (c . . .), prechrešky proti norme (*ľudia*) a pod.

môžeme nájsť aj v písaných textoch (tabuľky, schémy, grafika ako taká), len sa zvyčajne využívajú menej ako jazykovo-komunikačné a komunikačné prostriedky v hovore. Kým autor písaného textu pristupuje k jazykovým prostriedkom uvedomelejšie, má čas na premýšľanie, spresňovanie vzťahov a často je aj nútený podať na malom priestore čo najväčšie množstvo informácií, hovoriaci sa výraznejšie opiera o situáciu, využíva možnosti neverbálneho vyjadrovania.

Literatúra

APPELOVÁ, A. Syntaktická kondenzácia v texte (Kandidátska dizertačná práca) Bratislava 1979 205 s.

MICHNEVIČ, A. E. Sintaksičeskaja kondensacija i typy polipredikativnych struktur. Zeitschrift für Slavistik, 20, 1975, s. 788-795.

MISTRIK, J. Vektory komunikácie. Vyberova prednáška zo slovenského jazyka Bratislava, Univerzita Komenského 1990 84 s.

MULÍKROVA, O. Komunikativní složky výstavby dialogického textu. Praha, Univerzita Karlova 1979 161 s.

ZEMSKAJA, F. A. Russkaja razgovornaja reč lingvističeskij analiz i problemy obučeniija. Moskva, Russkij jazyk 1987 237 s.

K výstavbe dialógu detí

Jana Kesselová

Pedagogická fakulta UPJŠ, Prešov

K záujmu o detskú reč nás priviedlo presvedčenie, že bez jej dôkladného poznania v období mladšieho školského veku zostane komunikatívna koncepcia vyučovania slovenského jazyka len proklamovaným, ale nedosiahnuteľným cieľom. Vývin reči detí, aj napriek značným individuálnym rozdielom, je plynulý, a preto si myslíme, že formovanie komunikačnej kompetencie v jazykovom vyučovaní by malo bezprostredne nadviazať na obdobie imitatívneho osvojovania jazyka v predškolskom období.

Naším pôvodným zámerom bola analýza nepripravených monologických rečových prejavov detí. Čoskoro sme však zistili, že obraz o detskej reči získaný iba z monologických prejavov bude neúplný a nepresvedčivý. Prínajmenej zo štyroch dôvodov. Prvým je neprirodzenosť komunikačnej situácie, v ktorej možno súvislý monologický prejav dieťaťa zaznamenať. Druhý dôvod spočíva v náročnosti monologu pre deti na rozhraní predškolského a školského veku. Ontogeneticky, a predpokladá sa, že i fylogeneticky, predchádza monológ dialóg (Mukařovský, 1941, s. 146). Tretí impulz na štúdium dialógu detí spočíva v tzv. vzájomnom jazykovom prispôbovaní sa partnerov (Mullerová, 1978, s. 57-68). V komunikácii s neznámou dospelou

osobou dieťa prekračuje hranice svojho ustáleného spôsobu vyjadrovania (bázu) a navyše dialóg nadobúda postupne ráz tzv. "školského dialógu". Štvrtý dôvod súvisí s nerozpracovanosťou problematiky detského dialógu v našej literatúre. Výskum detskej reči u nás vychádza z písaných alebo hovorených monologických prejavov alebo z komunikácie počas vyučovacích hodín (prevláda záujem o komunikáciu medzi učiteľom a žiakom, komunikácia medzi žiakmi v školskom i mimoškolskom prostredí je málo prebádaná).

Našu prácu teda chápeme ako príspevok k poznaniu nepripravených dialogických prejavov detí na rozhraní predškolského a školského veku. Za najvhodnejší materiál na interpretáciu rečového správania detí považujeme prirodzený dialóg v mikrosituáciách (medzi dvoma partnermi alebo v malej skupine). Vychádzame z magnetofónových nahrávok rečových prejavov 5-6-ročných detí v týchto komunikačných situáciách:

- a) dialóg skupiny detí na tému, ktorú si samy zvolili,
- b) dialóg skupiny detí počas kreslenia,
- c) dialóg dvojice detí pri hre,
- d) dialóg skupiny detí pri sociálnej hre.

Ak sa opierame o komplexnú charakteristiku situácie dialógu (Morávek - Mullerová, 1976), môžeme zaznamenaným dialogickým komunikátom priradiť spoločné črty: spontánnosť, neprediktabilita, bezprostrednosť, neoficiálnosť, komunikačná symetria, striedavý informačný spád, tematická nehomogénosť, obsahová neuzavretosť. Aj napriek mnohým zjednocujúcim vlastnostiam sú dialogické komunikáty vzájomne diferencované. Ich odlišnosť je podľa nášho názoru spôsobená rozmanitou funkciou, resp. zmyslom, ktorý vo vzájomnom kontakte detí majú. (To neprotirečí predchádzajúcemu tvrdeniu, že vznikli bez vopred stanoveného cieľa.)

1. V situácii a) je dialóg jediným zmyslom stretnutia detí. Miera jeho spätosti s aktuálnou situáciou je nízka, lebo téma (spomienky na prežitú udalosť, reprodukcie rozprávok) je od nej časovo i priestorovo vzdialená. Pretože zmyslom dialógu je sprostredkovanie informácií týkajúcich sa spoločného predmetu záujmu, nazveme tento typ dialógu predmetový. Na rozdiel od tematického usporiadania dialógu dospelých, v ktorom sa základná téma realizuje prostredníctvom vedľajších tém a hierarchicky usporiadaných tematických zložiek, v dialógu detí sú vzťahy medzi obsahovo-pragmatickými celkami uvoľnené, ich zoskupenie pripomína voľné, na asociáciách založené radenie motívov. Významový zvrät predstavuje replika, ktorá s predchádzajúcim tematicky vôbec nesúvisí. V predmetovom dialógu sme pozorovali dva rozličné výstavbové princípy.

1 a) Dialogický komunikát o zážitkoch detí pôsobí ako reťaz samostatných a obsahovo relatívne uzavretých prehovorov. Každý prehovor má povahu krátkej monologickej výpovede. Nápadná je absencia osobných kontaktných konektorov. Dieťa neočakáva odpoveď, hovorí výlučne o sebe zrejme s cieľom byť centrom pozornosti. Takýto text by sme mohli hodnotiť ako antipodický k vnútornému monológu.

1 b) Dialóg, ktorého obsahovou zložkou je reprodukcia rozprávok, pripomína svojou výstavbou kolektívny monológ. V obsahovo-pragmatických cel-

koch, v ktorých deti dosahujú tematický súlad, sa stierajú rozdiely medzi "pásmami" jednotlivých hovoriacich, pretože každý z nich prispieva svojou replikou k stavbe "spoločného" súvislého monotematického celku.

2. Podľa niektorých autorov je skutočným dialógom iba situačný dialóg (Mistrík, 1978). Za situačný považujeme taký dialóg, ktorý vzniká ako bezprostredná súčasť skutočnej životnej situácie detí a je spätý s najprirodzenejšou formou ich kontaktu – s hrou. (V našom prípade dialóg c), d).) Uvedomujeme si, že spojenie situačný dialóg nie je najvýstižnejšie, pretože situačnosť je vlastná každému dialógu. Chceme však zdôrazniť, že v tomto prípade aktuálna situácia priamo preniká do dialógu. Od predmetového dialógu sa situačný dialóg odlišuje tým, že repliky sú krátke, roly počúvajúcich a hovoriacich sa dynamicky striedajú, pragmatický zámer hovoriacich je ľahko identifikovateľný. Kým v predmetovom dialógu sa repliky začínajú osobným zámenom alebo slovesným tvarom v 1. osobe singuláru, v situačnom dialógu sa slovesné tvary striedajú. Používanie 1. a 2. osoby je bežné aj v dialógu dospelých, 3. osobou dieťa zdôrazňuje odstup od roly, ktorú v hre predstavuje. Striedanie osobných zámen a slovesných tvarov má v dialógu koordinačnú funkciu.

Častým dôvodom vstupu detí do dialógu býva výzva na činnosť alebo jej zákaz. Je zaujímavé, že deti skôr vyjadria naliehavosť výzvy alebo zosilnenie zákazu než oslabenie ráznosti zákazu, prípadne zdvorilosť. Apelatívnu funkciu repliky deti dosahujú použitím imperatívu sloves, modálnymi slovesami (najmä *musíš, nesmieš, menej môžeš*) v spojení so slovami, ktoré sa významom blížia citoslovciam (*pozri, počúvaj*) alebo časticiam (*no počkajte* – s významom výstrahy).

Pragmatický zámer získať informáciu sa v dialógu realizuje pomocou replík s otázkovým významom. V dialógu detí sme zaregistrovali len také otázky, ktoré sa z hľadiska jazykovej formy zhodujú s opytovacími vetami. Prevalu majú pravé zatvorené otázky. Nepravými otázkami deti dokážu vyjadriť údiv, iróniu, pohrdanie, využívajú ich ako prostriedok na upútanie pozornosti alebo na potvrdenie platnosti vlastnej repliky.

So zámerom získať informáciu je spätá požiadavka odovzdať ju. V odpovediach detí majú prioritné miesto úplne redukované pravé odpovede. Z úspornosti odpovedí však nevychodí, že nie sú úplne informatívne.

S otázkou a odpoveďou v dialógu súvisí i spôsob vyjadrenia afirmatívnych a negatívnych významov. Hlavným prostriedkom na vyslovenie súhlasu, prisvedčenia, okrem bežne používaných častíc, je opakovanie. Echolálické opakovanie ustupuje a je nahradené opakovaním s variáciami partnerovej repliky. Negatívne významy sú v komunikácii 5–6-ročných detí bohato odstupňované (od opačného želania vyjadreného časticou *radšej* a slovesom v zápore, cez nesúhlas so zdôvodnením, protikladný názor, odmietnutie, výčitku až po dôrazný nesúhlas). Osobitne chceme upozorniť, že deti vyjadrujú nesúhlas nielen s obsahom, ale aj s jazykovým stvárnením repliky partnera. Z toho usudzujeme, že predpoklady na rozvoj metalingvistických schopností na konci predškolského obdobia už existujú.

3. Okrem predmetového a situačného dialógu sme zaznamenali i také dialogické prejavy detí, ktoré by bolo možné umiestniť medzi oba uvedené typy. Ide o prechodný typ dialógu, ktorý sme nazvali sprievodný. Od situačného dialógu sa odlišuje tým, že sa rozvíja paralelne s inou činnosťou (v našom prípade počas kreslenia) a nemusí mať koordinačnú a apelovú funkciu. Z hľadiska tematicko-pragmatického usporiadania rozoznávame dva typy sprievodného dialógu:

- a) dialóg, ktorého tematicko-pragmatické zložky priamo súvisia s vykonávanou činnosťou alebo
- b) dialóg, ktorého tematicko-pragmatické zložky s činnosťou detí nesúvisia. Prechodný charakter sprievodného dialógu vidíme v tom, že v prípade a) je bližší situačnému dialógu; v prípade b) má skôr povahu predmetového dialógu.

Uzatvárame. Uvedené tri typy dialógu nepovažujeme za klasifikáciu detského dialógu. Rozdiely medzi nimi však ukazujú, že schopnosť dialogickej komunikácie 5–6-ročných detí je priamo úmerná miere situačnej zakotvenosti dialógu (najbohatšia dialogická komunikácia je v situačnom dialógu a v sprievodnom dialógu, ktorého tematicko-pragmatické zložky súvisia s vykonávanou činnosťou) a že rozhranie mladšieho a stredného detstva je obdobím doznievania tzv. egocentrickej reči detí (dôkazom je výstavba predmetového dialógu a sprievodného dialógu).

Literatúra

- BOSÁK, C. – CAMUTALIOVÁ, I.: K výstavbe dialógu. Slovo a slovesnosť, 28, 1967, s. 3.
- BOSÁK, C.: Stimul a apel v dialógu. Slovo a slovesnosť, 35, 1974, s. 350.
- GAVORA, P.: Pedagogická komunikácia v základnej škole. Bratislava, Veda 1988.
- HAKES, D. T.: The development of metalinguistic abilities in children. Berlin, Springer-Verlag 1980. (Recenzia Plichtová, J.; Jazykovedný časopis, 34, 1983, s. 87-89.)
- HOLČÍK, M.: Tvorba slovnej zásoby žiakov. Slovenský jazyk a literatúra v škole, 35, 1988/1989, s. 138-141.
- KALA, M. – BENEŠOVÁ, M.: Jak mluví vaše dítě? Olomouc, Pedagogická fakulta Univerzity Palackého 1976. 238 s.
- MISTRÍK, J.: Paralingvistické prostriedky v dialógu. Slovo a slovesnosť, 39, 1978, s. 325-327.
- MISTRÍK, J.: Štylistika. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1985, s. 361-370.
- MUKAŘOVSKÝ, J.: Kapitoly z české poetiky. Praha, Melantrich 1941, s. 145-180.
- MÜLLEROVÁ, O. – MORÁVEK, M.: Dyadická komunikace. (Pokus o komplexní charakteristiku situace dialógu.) Slovo a slovesnosť, 37, 1976, s. 195.
- MÜLLEROVÁ, O.: O jazykovém přizpůsobování v dialógu. Naše řeč, 61, 1978, s. 57-68.
- MÜLLEROVÁ, O.: Otázka a odpověď v dialógu. Slovo a slovesnosť, 43, 1982, s. 200-212.

MULLEROVA, O Principy strukturace dialogu Slovo a slovesnost, 48, 1987, s 110-123

SLAMOVÁ-CAZACOVÁ, T Dialog u dětí Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1966 151 s

Jazyková mozaika futbalových majstrovstiev sveta 1990 v Taliansku

Vladimír Patráš – Pavol Odaloš

Pedagogická fakulta, Banská Bystrica

Atraktivnosť, celosvetová obľúbenosť a dynamika futbalu ako najrozšírenejšej kolektívnej hry by sa v ideálnom prípade mala sekundárne zrkadliť aj v žánroch publicistického štýlu Športový žurnalista ako sprostredkovateľ zážitku z futbalovej hry a zároveň (ak neakcentujeme kritérium vyhraného individuálneho štýlu) ako reprezentant istej úrovne redakčného úzu pri stvárňovaní športovej udalosti musí čo najkomplexnejšie saturovať požiadavky potenciálneho adresata Hodnotný publicistický útvar pritom zvyčajne rieši vnútorné napätia medzi členmi dichotómií 1 ekonomickosť (modelovosť, traforetnosť, klišéovitosť) – efektnosť (dekoratívnosť, pútavosť), 2 nociónálnosť (bezpríznačnosť, neutrálnosť) – expresivita/emocionálnosť (štylistická príznačnosť, zafarbenosť), 3 všeobecnosť, abstraktnosť – jedinečnosť (adresnosť), konkrétnosť (pragmatickosť) Náležité zosynchronizovanie uvedených konštituentov a ich vektorový súčet vytvárajú základný predpoklad funkčnej kontaminácie individuálneho (subjektivizovaného) pohľadu na skutočnosť a faktografického (objektívneho) jadra zobrazovanej udalosti

V (novinovom) športovom spravodajstve špecifickú úlohu nadobúda titulok (nadpis, názov, porov aj Patráš, 1990) Ako ramcova zložka a členiaci element sa okrem formálneho exponovania stava koncentrátom obsahových komponentov komunikátu Titulok paralelne so svojou jazykovo-štylistickou hodnotou naznačuje aj existenciu súboru pragmatických črt Na jednej strane podporuje nadviazanie kontaktu článok – čitateľ, prípadne tento vzťah umocňuje, nezriedka pritom funguje ako parcelat komunikačnej reklamy Na druhej strane vytvára nevyhnutný informačný základ a tým "nutí" percipienta, aby venoval pozornosť samotnému článku a jeho obsahu Prítom je zjrejmé, že titulok okrem iného zabezpečuje pyramúdálne presakovanie expresivity športového textu na osi udalosti – autor – nadpis – článok – čitateľ Obsahová napln sa vertikálne prezentuje prostredníctvom fyzickej textovej plochy, ktorou titulok ako dynamizujúci/expresivizujúci segment textu disponuje (porov graf v závere príspevku)

Úloha titulku, požiadavky na jeho formálne stvárnenie, fyzický rozmer, stupeň expresivity a obsahová nasýtenosť závisia od publicistického žánru

a konkrétneho textu (porov Krístek, 1973, s 229n, Findra a kol, 1983, s 399, Mistrík, 1989, s 318n, Chloupek a kol, 1991, s 221n) V prvej časti tohto príspevku sa zameriavame na jazykovo-komunikačnú hodnotu titulkov v beletrizovaných (reportážnych) textoch z finálových zápasov futbalových majstrovstiev sveta 1990 v Taliansku Všímame si predovšetkým vzťah expresivity/emocionálnosť (obraznosť, metaforickosť) – efektnosť (dekoratívnosť, atraktívnosť), ich služobné postavenie a korigovanie expresivity (dynamiky) titulku zaradením funkčných medzistupňov titulku Ako prameň pre naše pohľady slúžili denníky Národná obroda (NO), Pravda (Pa), Ľudové noviny (LN), denník Šport (Šp) sme využili ako komplementárny zdroj, pretože štýlová hodnota a príznačnosť titulku sa relativizuje monolitným (športovým) charakterom periodika

Športová strana v denníkoch sa profiluje ako špecifická entita Tento náhľad platí predovšetkým vtedy, ak novinári spracúvajú postrehy tematicky sa viažuce k jednej udalosti Celú plochu novinovej strany môže rámcovať centrálny (stranový) titulok, ktorý signalizuje obsah, formu a kontextové črty komunikátov (napr aj hľadisko účastníckej krajiny) Obvykle funguje s maximálnym informačným zaťažením, a preto sa vyznačuje statickosťou a značnou fyzickou dĺžkou V osemfinálových stretnutiach MS vo futbale sa štyrikrát predlžovalo a len raz o postupe rozhodoval penaltový rozstrel (LN) Snaha o informačnú nasýtenosť, preexponovanú expresivnosť, resp markantnosť (porov Lišková, 1977, s 29) v službách atraktívnosti a pútavosti sémantiku titulku niekedy zastiera Rozmerná konštrukcia ústredného titulku sa znáročňuje, text sa presycuje obraznosťou, občas so sprievodnými významovými interferenciami *Druhý diel štastia čs futbalový voz sa sľubne rozbehol, nebolo by logické ho zastavovať* (Pa), dešifrovanie sťažuje ďalší (hoci graficky odlišný) metaforizovaný text vo funkcii podtitulku hlavného názvu *Náš tím na gondole sympatií* (Pa) Redukovaním rozmeru ústredného titulku sa zvyčajne dosahuje vyváženie informačnej a upútavacej funkcie, metaforickosť (aluzívnosť) potom plne slúži požiadavke atraktívnosti *Kolumbijský futbal v okovách narkomafie* (NO), *Dlhý čas čakania sa naplnia* (NO)

Varírovanu expresivity a spružňovaniu komunikačných dištancií na osi reportér – text – čitateľ najviac pomáha konkrétny titulok článku v rámci športovej strany denníka Informačná základňa a formová náročnosť ustupuje do pozadia, pričom rastie expresivita titulku Titulok sa funkčne približuje k samotnému článku, ba nezriedka sa stáva jeho vysunutou súčasťou Komunikačná spolupatričnosť titulku s vlastným textom sa manifestuje viacerými (syntaktickými) spôsobmi

a) Využívaním apoziopetických konštrukcií *Nebyť Schillacchio, ktovie* (LN), *Do treťce stiebro, alebo* (NO) Tri bodky niekedy signalizujú výskyt úvahových pasáží, príp iných pragmatických konštruktov, napr ironie, kritiky, ľútosť a pod *Futbal si pýta viac Kamerunov* (Pa)

b) Použitím priamej reči ako súčasti vlastného textu s cieľom posilniť autenticnosť článku *"Chceli sme Cruyffa"* (Šp) Relatívnu nadradenosť titulku voči vlastnému textu naznačuje absencia grafického signálu priamej reči *Vybrat si? Najskôr Švédov* (NO)

c) Elidovaním jedného, príp. viacerých vetných členov, pričom sa podporuje transparentnosť titulku *Druhé dejstvo otvorené* (NO), *Juhoslávia istá, Kolumbia s otáznikom* (NO), *V horúčave a s infarktovým záverom* (LN) Konštrukcie tohto typu slúžia na výstavbu titulkov v publicistických textoch najčastejšie

d) Zaradením hotových blokov (parafráz, známych citátov) do titulku s cieľom urýchliť dorozumievací proces, ale zároveň zachovať jeho štylistickú príznačnosť *Montun te salutani?* (Pa)

Novinárovi na vyjadrenie viacrozmernejšieho motívu v titulku často nepostačuje slovníkový a kontextový potenciál lexikálnej jednotky. V záujme udržania dynamiky (ekonomickosti, ale zároveň efektivity) titulku sa využívajú úvodzovky, nezriedka na úkor sémantickej priezračnosti a komunikačnej účinnosti lexiky titulku. Úvodzovky teda avizujú nástup metaforiky, ale zároveň zblíženie titulku s niektorým motívom v samotnom texte. *"Sup" ešte nedohetel* (Šp, Emilio Butragueño a jeho spoluhráči si získali v Reale Madrid označenie supie hmczo, Butragueño ako neformálny šéf skupiny dostal konotáciu prezývku El Buitre – sup), *"Levy" si vylámali zuby* (futbalisti Kamerunu, lev je charakteristický dravec teritória rovníkovej Afriky, LN) Markantnosť lexiky sa častejším používaním redukuje a úvodzovky strácajú svoje opodstatnenie. *Úsilie kanánkov končilo na "dreve"* (kanarici – Brazílcovia s ich nápadným žltými dresmi, Pa)

Prírodné, najvyraznejšie na výstavbe (športových) titulkov a reportážnych textov vôbec participuje expresivita. V druhej časti príspevku sa bližšie pozrieme na lexikálne, syntaktické a textologické prejavy expresivity. Najprv sa sústreďujeme na fungovanie rôznych typov lexikálnych jednotiek, ktoré naplňujú texty z futbalového prostredia (porov. Odaloš, 1990)

Centrálné postavenie zaujímajú pomenovania protagonistov futbalovej hry (často fungujú aj v titulkoch a podtitulkoch článkov), ktorí na šampionát prichádzajú z rôznych krajín a z rozličných jazykových prostredí. Prave táto skutočnosť umožňuje používať na označenie futbalistov jednotlivých štátov nielen zaužívané a frekventované pomenovania, ale tiež ich pomenúvať slovanmi a spojeniami slov, ktoré čerpajú motívy z mužstva alebo konkrétneho štátu. Na nominálny proces existuje viacero možností.

1 Najfrekventovanejšie a relatívne bezpríznačkové na pomenúvanie futbalistov je používanie obyvateľských mien. Ako obyvateľské pomenovanie môže fungovať základ z názvu štátu (*Talian*) alebo pomenovanie utvorené príponou *-an* (*Holand'an*) a *-čan* (*Brazílčan*). Pomenovania s príponami *-ec* a *-čan* (*Argentíneec/Argentínčan*, *Kolumbijec/Kolumbijčan*) fungujú ako štylistické varianty s miernou preferenciou mien s *-čan*.

2 Hlavne v stretnutiach hráčov rôznych kontinentov bežne funguje označenie futbalistov, ktorého základom je vlastne meno pomenúvajúce väčší región ako štát, napr. *Azičania* (hráči Kórejskej republiky) a *Európania* (futbalisti Španielska). Menej frekventovaný je multiverbizačný spôsob. Vznika zložením slov *hráč* (futbalista) a názov štátu, prípadne jeho zaužívaného synonyma *futbalisti USA*, *hráči Albionu* (Angličania). Zriedka-

vejšia je charakteristika na základe prírodnej zvláštnosti krajiny *futbalisti spod sopky Irazú* (Kostaričania).

Ďalšie typy pomenovaní sú už štylisticky príznačnejšie.

3 Autentickosť prostredí podporujú aj (ohybné a neohybné) pomenovania futbalistov a ich družstiev, nezriedka v pôvodnom tvare *oranges* (Holandania), *squadri azzura* (Taliani), *plavci* (Juhoslovania). Niektoré pomenovania sa prekládajú, napr. *azúrovi*, *oranžoví*, niekedy sa tvoria k nim štruktúrne príbuzné pomenovania, napr. *bielo-modro-červení* (hráči ČSFR). Exponovanie atraktívnej vlastnosti alebo zdôrazňovanie všeobecne známej metonymie spätej s futbalistami (športovcami) konkrétneho štátu podmienuje vznik často animizovaného pomenovania, napr. *kanánci* (Brazílčania), *červení diabli* (Belgici), *faraóni* (egyptskí futbalisti). Niektorí žurnalisti aktualizovane inovujú inventár pomenovaní tohto typu idiolektickými multiverbizačnými spojeniami, napr. *francúzski romantici*, *Charltonovo mužstvo veľkých srdc* (Íri).

4 Najintelektuálnejší je posledný typ, pretože na jeho identifikáciu je potrebná aj znalosť istých futbalových reálií, napr. futbalisti ZSSR boli pomenovaní ako *sinebomý tím z ostavných ME*. V pomenovaniach futbalistov rôznych krajín často figurujú mená trénerských osobností *Suarezov kolektív* (Španielsko), *Venglošova gondola* (ČSFR). Úspešnosť trénera môže prispieť k apelativizačnej univerbizačnej *beckenbauerovci* (hráči NSR, zverenci trénera F. Beckenbauera). Národné mužstvo však môže byť pomenované aj podľa vynikajúceho futbalistu, člena zostavy, napr. pri pomenovaní – tiež vzniknutom na základe apelativizačnej univerbizačnej – *maradonovci* (D. Maradona a jeho spoluhráči – Argentínčania). Tento podtyp prepája pomenovania s predchádzajúcim podtypom a upozorňuje na jazykové stváranie dynamického vzťahu tréner – futbalista. Najlepší hráč môže participovať aj v inom modeli pomenúvajúcom futbalové mužstvo štátu, napr. *Medford a spol.* (Kostaričania), zriedk. *FC Stojkovič* (Juhoslovania).

Centrálné postavenie pomenovaní protagonistov futbalovej hry v športových textoch teda dokazuje ich bohatý systém, ktorý sme hierarchizovali s dôrazom na vnútorné napätie dichotómie *nacionálnosť* – *expresivnosť*. Odhaľovanie dichotómie *všeobecnosť* – *konkrétosť* (jedinečnosť) vidno pri systéme pomenovaní futbalistov v rámci 4. typu (všeobecne pomenovania futbalistov sú motivované menami vynikajúcich osobností futbalového sveta). Globálna realizácia dichotómie *všeobecnosť* – *konkrétosť* pri pomenovaniach futbalistov v rámci výstavby športového textu závisí od jeho autora, resp. aj od skutočného priebehu futbalového zápasu. Operatívne sa zvažuje, v ktorom úseku zápasu je možné dať priestor všeobecným pomenovaniach futbalistov, príp. v ktorých pasážach treba menovať konkrétnych hráčov (pri vsietení gólu, udeľovaní napomenutí a pod.), tu funguje okrem vlastných mien aj pestrá škála všeobecných pomenovaní. Uvedená dichotomickosť paralelne funguje aj v titulkoch *Zdvihnutá hlava Albionu* (Šp), *Keď prišli Stojkovičove chvíle* (Pa). Futbalisti sú frekventovane označovaní nielen priezviskami, ale aj súborom pomenovaní a slovných spojení, často idiolektického charakteru *všadebol* (Hašek), *rumunsky režisér* (Hagi), *spasiteľ kos-*

tančského tímu (Medford), extravagantná kolumbijská hviezda s rokokovým účesom (Hiquito) V rámci posledného typu sa náznakovo exponuje aj realizovanie dichotómie ekonomickosť – dekoratívnosť, presnejšie – ekonomizácia je zjavná pri apelativizačnej unverbizácii a dekoratívnosť pri multiverbizovaných spojeniach *Zavarov a spol*, podobne to platí aj pri pomenovaniach podľa trénerov

Za súčasť pohľadu na realizáciu potenciál lexikálnych prvkov treba tiež spomenúť tendencie, ktoré sú typické nielen pre futbalovú, ale celkove aj pre športovú oblasť V snahe podať na malej ploche čo najviac informácií (maximálne realisticky a príťažlivo) siahajú novinári po príznakových prostriedkoch

a) žurnalista môže využiť slangový výrazový potenciál futbalovej sféry *Rincon jaslíčkami prekonal Ilgnera, Ivkovič zachránil robnzonádou, Kubík vymietol ľavu kostaricku šibenicu, kúpiť (získať) žltú kartu, rozbehať obranu*,

b) zjavné metaforizovanie vlastnej optiky *siahnuť na gól* (temer dať gól), *upliesť pred šestnástkou pavučiny* (kvalitne brániť),

c) pomerne vysoká frekvencia niektorých dominantných slov a slovných spojení núti novinára používať v texte celé synonymické reťazce *trafiť do čierneho – rozvlniť sieť – presne trafiť medzi žrde* (dať gól), *pokutový kop – jedenástka – biely bod* Tuto funkciu plnia aj multiverbizačné spojenia *útočné snaženie – útočná formácia – útok, premiérove vystupenie – premiéra, ofsajdová pasca – ofsajd*,

d) evidentná je skutočnosť, že frekventovaným používaním niektorých spojení z futbalového (športového) prostredia nastáva ich skora lexikalizácia, a preto strácajú očividný inovačný náboj v texte *d'alekonosna strela, papierový favorit, presný center* Nahrádzajú ich preto nekonvenčné spojenia *priesvitná hra, futbalový šarm, zdecimovaný super* a i Novinar častokrát takýmto spojením slov zaujíma aj hodnotiace stanovisko *veľký gól, úžasná kolmá prihrávka, krásny križný volej* Hodnotenie je posilňované aj prídajom prívlastku, zvyčajne z nefutbalovej sféry *festíval nadherných zásahov*

Realizáciu dichotómií nociónálnosť – expresívnosť, všeobecnosť – konkrétnosť a ekonomickosť – dekoratívnosť v publicistických textoch treba vidieť v priestore trojuholníka dichotómií Jedna dichotomická dvojica obyčajne prevažuje, postupne dochádza k presunu ťažiska (pod vplyvom funkčného zámeru autora textu) k inému páru, pravda, s oporou v predchádzajúcej dichotómii

Príznakovosť dichotómie nociónálnosť – expresívnosť sa však nereализuje len na lexikálnej rovine, ale tiež v rámci syntaktického a textologického pohľadu, vždy však v dotyku s expresívnou lexikou

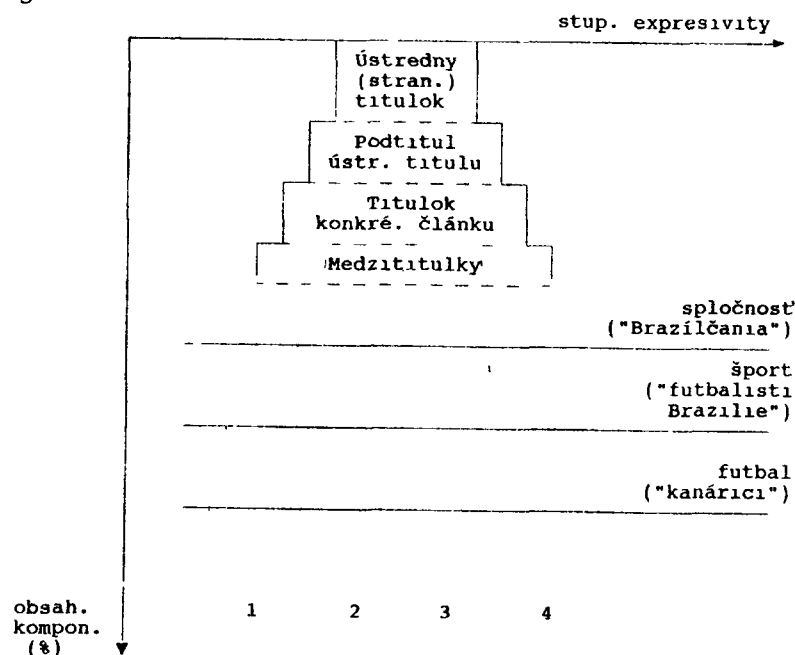
Nápadnosť skladobných konštrukcií je často v službách zdôraznenia významu nejakej skutočnosti, ktorá prevláda v istej časti textu Syntakticky sa táto tendencia najzreteľnejšie realizuje tak, že sa veta či súvetie rozčlení, jadro sa zaradi do ďalšej vety Osamostatnený vetný člen má často mennú podobu, spresňuje údaje, nezriedka vo forme prirôvnania so zosilnenou gradáciou *Naša obrana zrazu mala plne ruky práce a súperových hráčov bolo zrazu plno a všade Ako panelákových červených mravcov* (Pa), *Svoj dravý*

prienik skončil tým, že zakotvil v priesmyku Strakovej a Chovancovej nohy Pokutový kop ako bič (Pa) Častá je aj apoziopezia *V 68 minúte Grga hlaviečkoval do siete, ale postranný rozhodca zdvihol zástavku* V tej chvíli nám knvidil (Pa)

Príznakovosť textologického prístupu k stvárneniu priebehu futbalového zápasu možno vidieť v dvoch dimenziách Jednou z nich je výstavba futbalového článku Zápas sa zvyčajne komentuje perspektívne, t j od začiatku do konca Niekedy však dramatickosť posledných minút zápasu núti spravodajcu plasticky stvárniť práve tieto momenty Retrospektíva je funkčná vtedy, keď sa príťažlivo zobrazia nielen kľúčové okamihy, ale súčasne sa zabezpečí preklenutie ruptúry v texte, ktorá môže vzniknúť pri zmene reálneho času na fiktívny čas

Druhou tendenciou globálne modifikujúcou verziu textu je (individualizovaný) žurnalistický pohľad na udalosť cez prizmu účastníckej krajiny *Veľký deň nastal včera pre česko-slovenský futbal Naši v tom boji aj dušu dali Krásna Florencia* Štadión sa v česko-slovenskom bielo-modro-červenom chóre otnasal ešte dlho po zápase *Naši hráči sa presne o 18 50, keď rozhodca Smith odpískal zápas, vrhli k štvormetrovej sklenenej ohrade pod našou tribúnou a tešili sa ako malé deti a ďakovali vďačným divákovi* (Úryvok opisuje postup futbalistov ČSFR do osemfinále po víťazstve nad Rakúskom)

Vzťah medzi expresivitou nadpisov a obsahovými komponentmi titulku v korešpondencii s vlastným textovým materiálom možno znázorniť pomocou grafu

- 1 ...pomenovania aktérov udalosti (hry, futbalu; lexika)
- 2 ...metaforizovanie priebehu udalosti (lexika)
- 3 ...expresivizovanie udalosti (syntax)
- 4 ...perspektíva/retrospektíva priebehu udalosti (kompozícia).

Literatúra

FINDRA, J. a kol.: Slovenský jazyk a sloh. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 426 s.

CHLOUPEK, J. a kol.: Stylistika češtiny. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1991. 296 s.

KŘÍSTEK, V.: Současné novinové titulky. Naše řeč, 54, 1973, s. 229-237.

LIŠKOVÁ, Z.: Výrazové kategorie – signály účinnosti v novinářském projevu. (Rozmn.) Bratislava, Novinářský studijní ústav 1977. 87 s.

MISTRÍK, J.: Štylistika. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 584 s.

ODALOŠ, P.: Jazyková mozaika futbalových MS 1990. Ľudové noviny, 12. 7. 1990, s. 11; 19. 7. 1990, s. 11.

PATRAŠ, V.: Futbalový sviatok aj v novinách. Ľudové noviny, 4. 7. 1990, s. 11.

Pramene

Ľudové noviny, 1, 1990 (máj – júl).

Národná obroda, 1, 1990.

Pravda, 71, 1990.

Šport, 44, 1990.